

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOG'LIKNI SAQLASH
VAZIRLIGI**

BUXORO DAVLAT TIBBIYOT INSTITUTI

Q.B.SHADMANOV

**INGLIZ FALSAFASINING ASOSIY
TUSHUNCHALARI VA LEKSIKONINING
SHAKLLANISHI: IJTIMOYIY-AXLOQIY
ASPEKTLAR**

O'quv qo'llanma

**“Durdona” nashriyoti
Buxoro – 2023**

UO'K 1(09)(410.1)

87.3g(7Ana)ya73

Sh 16

Shadmanov, Q.B.

Ingliz falsafasining asosiy tushunchalari va leksikonining shakllanishi: ijtimoiy-axloqiy aspektlar [Matn] : o'quv qo'llanma / Q.B. Shadmanov .- Buxoro: "Sadridin Salim Buxoriy" Durдона, 2023. - 104 b.

KBK 87.3g(7Ana)ya73

Oquv qo'llanma Ingliz falsafasining retrospektiv nuqtai nazaridan asosiy tushunchalar va lug'at tizimini shakllantirishning ijtimoiy-axloqiy jihatlariga, xususan, jahon sivilizatsiyasi tarixida ajoyib davr bo'lmish Evropa Uyg'onish falsafasi lug'atining shakllanishining dastlabki bosqichiga bag'ishlangan. Asosiy e'tibor Ingliz Uyg'onish falsafasi klassiklarining kontseptual yangiliklariga (I qism) va Uyg'onish falsafasining yangi leksikoniga, uning semantik shakllanishiga (II qism) qaratiladi. Qo'shimcha tarzda qo'llanmaga ikkita ilova berilgan - "Yevropa falsafiy fikrlash rivojlanishining tarixiy bosqichlari" va "Falsafa atamalarining qisqacha lug'ati". Qo'llanma o'quv dasturiga qat'iy muvofiq tuzilgan bo'lib, mustaqil ish uchun foydali adabiyotlarni o'z ichiga oladi.

Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari talabalari uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

tarix fanlari doktori, professor **Shodmon Hayitov**

Taqrizchilar:

falsafa fanlari doktori, professor **Shodiyev Rustam**
(SamDChTI)

falsafa fanlari nomzodi, dotsent **Axmedova Z.A.** (BuxTI)

**O'quv qo'llanma Buxoro davlat tibbiyot institutining
2023-yil 6-apreldagi 122/1-sonli buyrug'iga asosan
nashr etishga ruxsat berilgan. Ro'yxatga olish raqami
G.O'.0020**

ISBN 978-9943-9578-9-3

MUQADDIMA

Falsafa tarixi va uning tiliga bag'ishlangan ushbu o'quv qo'llanmaning maqsadi buyuk ajdodlarimiz va umuminsoniy qadriyatlar merosiga asoslangan bo'lib, mustaqil dunyoqarashi va mustaqil tafakkuriga ega, ma'naviy va axloqiy jihatdan boy, barkamol rivojlangan shaxsni shakllantirishga bag'ishlangan. Milliy mafkura shakllanishining asosiy manbai sifatida tarixni ob'ektiv yoritish bilan bog'liq bo'lgan bir qator muammolarni shakllantirish bugungi kunda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Avvalambor, bu shaxs, ijtimoiy guruh, millat, umuman jamiyatning yuksak ma'naviyatining shakllanishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan mumtoz falsafiy merosning qadriyatini zamonaviy ma'naviy madaniyatda etarli darajada anglash va saqlash zaruratidir.

Muallifning fikricha, o'quv qo'llanma materiallari o'qituvchilar, tadqiqotchilar, ilmiy daraja talabgorlari va talabalarga ma'ruza va seminarlarga tayyorlanish, mustaqil ish jarayonida nazariy, uslubiy va amaliy yordam beradi.

Qo'llanmadan kollej, biznes maktablari va boshqa maxsus o'quv yurtlari talabalari ham foydalanishlari mumkin.

Falsafa – aql madaniyatidir.

Tsitseron

(mil. av. 106-43 yillar)

"FALSAFA TARIXI" TUSHUNCHASI HAQIDA

Ushbu qo'llanmani yaratishdan maqsad - fanning asosiy tamoyillaridan biriga yaqinlashish edi - falsafa tarixi haqida sodda, qisqa va tushunarli qilib aytish. Bunday vazifaning ulkan murakkabligini tushungan holda, iqtidorli va bilimli yoshlarning ko'pchiligi bu mavzuga murojaat qilganda, muayan darajada chalkashliklarga duch keladi. Falsafa tarixi nima? Qisqacha qilib aytganda, falsafa tarixi - bu falsafaning tarixiy taraqqiyoti, tafakkurning "kenglikda" ham, "chuqurlikda" ham, vaqt va ijtimoiy tafakkur makonidagi harakati va rivojlanishi jarayoni. Bunda, gap insoniyatning ma'naviy ijodi va uning madaniyati rivoji doirasida sodir bo'ladigan falsafaning ob'ektiv tarixi haqida ketmoqda. Lekin falsafaning sub'ektiv tarixi ham bor, bu ma'lum bir xronologik ketma -ketlikda olingan va ichki o'zaro bog'liqlikdagi ob'ektiv tarixiy va falsafiy jarayonning ilmiy tavsifi va talqini.

Shunday qilib, mavzuga doir qisqacha ma'lumot bersak.

Falsafa tarixining predmeti (sub'ektiv) - bu odamning nazariy tafakkurining paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishi, undagi dunyo va insonning oqilona dunyoqarashining shakllanishi va tabiiy o'zgarishi. Falsafiy masalalar "abadiy" va bitmas-tuganmasdir, chunki ular yangi tarixiy sharoitda qayta-qayta takrorlanadi va yangi avlod tomonidan boshqacha talqin qilinadi. Falsafa tarixi, birinchidan, insoniyat madaniy rivojlanishining umumiy mantig'ining aksidir. Insoniyat tsivilizatsiyasi va uning ilmiy tarkibiy qismlari bo'lmish axloq va din, ijtimoiy tuzum, davlat, falsafiy tafakkur tarkibiga organik ravishda to'qilgan bo'lib,

ulardan har doim o'z asoslari va ko'rsatmalari, g'oyalari va tamoyillarini olgan. Bu umumiy ijtimoiy amaliyotni, odamlar, jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni tushunishdir. Boshqacha qilib aytganda, falsafa - bu davrning o'zi haqidagi bilimdir, o'z davrining chaqirig'iga javobdir; ikkinchidan, bu ko'plab davrlar, yo'nalishlar va tendentsiyalar, individual maktablar, ta'limotlar va g'oyalar.

Falsafa - bu o'zaro bog'liq bo'lgan organik jarayon, lekin u yagona emas, balki har doim ko'p qirrali. Falsafa tarixi falsafiy hayotning ma'nosi va hatto uslubi bo'lgan tirik insonlarning ijodi bilan to'lgan. Tarixiy va falsafiy jarayon, xuddi go'yoki, mutafakkirlarning tinimsiz ehtiroslari qaynab, ularning nuqtai nazarlari va bahslari to'qnashadigan "jang maydoni"dir. Shu bilan birga, falsafa tarixi - bu insonning atrofidagi dunyo va uning undagi o'rni haqidagi aniq tarixiy tasavvurlari. Falsafaning tarixiy turlari har doim ma'lum bir davrning tabiati, undagi bilim darajasi, ijtimoiy tizim, ijtimoiy jarayonlar va qarama-qarshiliklar va boshqa holatlar bilan belgilanadi. Inson muammosini tushunish falsafada alohida o'rin tutadi.

Falsafa tarixi haqiqatni tinimsiz nazariy izlashning ijodiy jarayonidir. She'riyat singari, falsafa ham bezovtalanuvchi **Aqlning** tobora ko'proq yangi muammolarga, **Haqiqatni** egallashga va yo'lda adashishga chuqurlashishidir. Izlanmasdan, yangi bilim va g'oyalar to'planmaydi. Ammo falsafadagi eskiliklar keraksiz deb tashlanmaydi, ular ko'pincha qayta ko'rib chiqiladi va aqlning yanada ilgarilab ko'tarilishining shartiga aylanadi. Shu ma'noda, falsafa tarixi - birgalikda falsafa predmetini tashkil etuvchi kognitiv muammolarni shakllantirish, tushunish va hal qilish tarixi, ya'ni: "Inson-Dunyo" tizimidagi universallik. Falsafa tarixi - bu har doim dunyoqarash tizimlarining g'oyalar faol o'zaro muloqoti, o'zaro boyishi va uzluksizligidir. Bu jarayon ham davrlarni, ham o'ziga xos milliy falsafiy tizimlarni o'z ichiga qamrab oladi. Shu munosabat bilan, tarixiy-falsafiy jarayon o'z

vaqtida (falsafiy bilim va dunyoqarash turlarining o'ziga xos davrlari) va makonda (milliy falsafiy tizimlar va an'analar)gi harakatni o'z ichiga oladi. Jahon falsafasi tarixi - insoniyat ma'naviy madaniyatining ichki yadrosi bo'lgan fikrlarning ajralmas oqimidir. Falsafa tarixi ko'p jihatdan shaxslar tarixi, ularning intellektual izlanishlari, hayotiy tajribasi va dunyoqarashning eng muhim masalalari bo'yicha mulohazalaridir. Tarixiy-falsafiy jarayon nafaqat yorqin fikrlaydigan shaxslarning faol o'zini namoyon qilishi, balki **Insonning** madaniyatli, madaniy va erkin mavjudot sifatida shakllanishidir. Talant va daho - bu falsafiy tafakkur tarixining hamrohlari, uning dinamizmi, o'ziga xosligi va ko'p qirraliligining tinimsiz manbalaridir. Buyuk fikrlaydigan shaxs falsafiy tafakkurga g'ayratli ishtiyoq va kuch bag'ishlaydi, unga o'z hayotiy tajribasi va dunyoqarashining o'ziga xosligini olib keladi. Shu bilan birga, falsafa tarixi erkin fikrning inert va ko'pincha o'zgacha haqiqat bilan aloqasi natijasida fojining muhim elementini o'z ichiga oladi. Ma'lumki, falsafiy tafakkurning birinchi asirlari taxminan 2,5 ming yil oldin Qadimgi Xitoy va Hindistonda, Gretsiyada, Misrda va Bobilda paydo bo'lgan. Falsafaning paydo bo'lishi insoniyat tarixida haqiqiy ma'naviy inqilob bo'ldi. Bu ibtidoiy jamiyatdan ijtimoiy heterogen jamiyatga o'tish paytida sodir bo'ldi, bu erda aqliy mehnat mustaqil faoliyat turiga aylandi. Falsafaning paydo bo'lishi, hukmron bo'lgan mifologik dunyoqarash asta-sekin o'zining ulkan bilim salohiyatiga ega bo'lgan nazariy tafakkur bilan almashtirilishini anglatardi.

Boshqa bir qator holatlar ham falsafaning paydo bo'lishiga yordam berdi. U birinchi qadamlarini qadimgi jamiyatda har xil turdagi aqliy faoliyat - ilmiy bilimlar, san'at va din, siyosat bilan shug'ullanuvchi erkin fuqarolarning tor qatlami paydo bo'lishi bilan birga qo'ydi. O'sha paytdan boshlab falsafa o'ziga xos intellektual ish turiga aylana boshladi, buning uchun tegishli

tafakkur turini, ulkan bilimdonlikni, fuqarolik jasoratini va, albatta, bo'sh vaqtni "parvoz makoni" sifatida va ijodiy tafakkurni rivojlantirish kerak edi.

Falsafa ilmiy bilimlarning birinchi shakllari tufayli ham tug'ildi. Qadimgi matematika va fizika, astronomiya va geometriya, tibbiyot, tarix va boshqa fanlar ko'rinishidagi bunday bilimlarning birinchi zarbalari falsafani aks ettirish va dunyoning oqilona, umumiy tasvirini shakllantirish uchun juda ko'p faktik materiallar bilan ta'minladi. O'shandan beri falsafaning rivojlanishi, qoida tariqasida, atrofdagi dunyo va undagi inson haqidagi ilmiy bilimlar bilan uzviy aloqada bo'lmoqda. Belgilar va aforizmlar, maqol va matallar, afsonalar ko'rinishida qadimdan mavjud bo'lgan xalq donoligi ham falsafaning shakllanishiga ma'lum ta'sir ko'rsatdi. Falsafa insonlarning kundalik ma'naviy va amaliy faoliyatining boy tajribasini o'z tili, folklor va ma'naviy madaniyatning boshqa shakllarida o'zlashtirdi va izohladi. Paydo bo'lib, falsafa o'zining rivojlanishida uzoq yo'lni bosib o'tdi. U dunyoga turli xil fikrlaydigan shaxslar, ularning g'oyalari va ta'limotlari, turli maktablar, tendentsiyalar va yo'nalishlarni o'zida aks ettirdi. Falsafa jamiyatning ma'naviy madaniyatining ajralmas qismiga aylanib, atrofdagi dunyoni va insoniy mavjudotni, ko'plab avlodlarning donoligini anglash tajribasini o'zida mujassam etdi.

Nima uchun falsafa tarixini o'rganish kerak? Javob o'z-o'zidan ayon, u odamlarning ma'naviy va amaliy faoliyatining eng boy tajribasini, ularning izlanishlarini, topilgan va yo'qolgan yo'lini o'ziga mujassamlaydi. **Falsafa tarixi - insoniyatni o'ylab, donolikka ega bo'lish tarixidir.** Insonlar o'zlariga dunyo va undagi o'rni, o'lim va o'lmaslik, o'z hayotining mazmuni haqida savollar berar ekan, ular o'ylaydigan mavjudotlar bo'lib qolaveradi. Va shu bilan birga, bu o'tgan avlodlarning bizga, hozir yashayotgan va kelayotgan avlod uchun chaqirig'idir: intellektual qidiruvda charchamang!

Falsafa tarixini bilish sizga asosiy narsada - haqiqatni izlash va kashf qilish vositasi sifatida nazariy tafakkuringizni shakllantirishga yordam beradi. Aks holda, sizning shaxsiyatingiz intellektual rivojlanishida "bitmog'i" mumkin emas.

BIRINCHI QISM. INGLIZ TILI UYG'ONISH DAVRI FALSAFASI KLASSIKASINING KONTSEPTUAL YANGILIKLARI

1.1. XV-XVI asrlar Ingliz falsafasi klassiklari asarlarining kontseptual apparati tavsifi

Har qanday falsafiy matn ichki dialogik tuzilishdir, chunki u bitta muallif tomonidan raqibga ochiq va implitsid apellyatsiyalarni (murojaatlarni) o'z ichiga oladi, yoki boshqalarning fikriga qarshi qaratilgan bo'ladi, ma'lum faktlar va qoidalarga tayanadi yoki ularga shubha tug'diradi. Shunday ekan, maksimal ekspressivlikka erishish va etarli bo'lmagan idrok etish ehtimolini kamaytirishga intilib, faylasuflar fikrlash natijasida olgan fikrlari, bayonotlari va taxminlarini xayoliy suhbatdosh bilan ichki muloqot tarzida bayon qilishgani bejiz emas.

Kech Uyg'onish davri falsafasi "asistematik xarakterga ega bo'ldi, u muloqot shakliga yon bosdi. U publitsistik sifatida faol bo'lib, kundalik dolzarb muammolarning talqini sifatida namoyon bo'ldi [21]. Turli nuqtai nazarlarni to'qnashtirib, faylasuflular shu tarzda "suhbatdosh"da yangi bilimlarning paydo bo'lishini rag'batlantirishga intilishadi. Sokratik dialektika usuli, ya'ni haqiqatni dialektik mulohaza yordamida tushunish, ko'rinib turibdiki, kech Uyg'onish davrida empirizm falsafasi uchun samarali bo'lgan.

Uyg'onish davri mutafakkirlari tomonidan shu tarzda tuzilgan matnlar namunalarini shu davrining barcha alohida olingan bosqichlarida topish mumkin. Bundan tashqari, ularning mualliflari nafaqat faylasuflar, balki tabiatshunoslar, eksperimentchi olimlar, yozuvchilar, shoirlar va davlat arboblari edilar (masalan, Galileyning "Dunyoning ikkita asosiy tizimi - Ptolemey va Kopernik tizimlari bo'yicha dialog", Frensis Bekonning "Yangi Organon", Tomas Morning "Lyuter

bilan polemika", Duns Skottning "Ingliz islohotchilari bilan polemika", Vilyam Shekspir, Edmund Spenser, Filipp Sidney, Jon Donn asarlari bunga misol bo'la oladi). Bunday "muloqot" modeli yordamida yangi bilimlarni o'zlashtirish muammosini osonroq hal qilish mumkin bo'ldi. "Falsafa tarixi keskin o'zgarish bosqichlarda dunyoni anglash cho'qqisiga yetadi va dunyo va o'zi bilan keskin uzilish holatiga tushadi. O'z-o'zidan harakat uzilishi bilan uning holatining ziddiyatli tabiati chidab bo'lmas darajada keskinlashadi. jamiyatning, uning bir sifat holatidan ikkinchisiga o'tishi vaqt o'tishi bilan odamlar madaniyatining tanaffuslari, yaqinroq hurmat qilingan ma'naviy qadriyatlarning rad etilishi va yangilarining mashaqqatli shakllanishiga to'g'ri keladi"[31].

O'sha davrdagi ingliz faylasuflari, o'z davrining haqiqatini tanqid qilib, aynan shu nuqtai nazardan o'z tanqidlarining asoslilikini, yoki ijtimoiy idealini, yoki boshqa masalalarni asoslab, o'z tushunchalarini oldin surdilar. O'sha davr falsafiy asarlarining yana bir o'ziga xos xususiyati – bu mutafakkirlarning eng oddiy aniqlik muammolariga bo'lgan katta e'tiborlari, ularning "yolg'izlik, kreslo sukutida, faqat ilmiy yozishmalarga ruxsat berish, bilimning asosiy asoslari haqidagi masalani sinchkovlik bilan o'rganish edi"[31].

Tarixning har bir davri o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, o'ziga xos falsafaga ham ega. Shu bilan birga, vaqtning o'ziga xos xususiyatlari an'anaviy falsafiy masalalar talqinining o'ziga xosligida va yangi muammolarni shakllantirishda va hatto faylasufona fikr yuritmoq uslubida namoyon bo'ladi. Davrning o'ziga xos xususiyati shundaki, bu davr falsafasi fan, san'at, adabiyot, jamiyatning siyosiy hayoti bilan chambarchas bog'liq edi. Bu nafaqat professional faylasuflarning asarlarida, balki turli mutaxassisliklar namoyondalari (E. Spenser, T. Ralley, T. Eliot, U. Shekspir, T. Nesh, J. Donn va boshqalar) tomonidan nashr etilgan ko'plab

falsafiy asarlarda ham yaqqol ko'rinadi), chunki falsafa doimo madaniyat tilida gapiradi. Ijtimoiy voqelikning haqiqiy qarama-qarshiliklari, real hayotning ko'p sonli kognitiv, amaliy va mafkuraviy ziddiyatlari o'z davrining falsafiy ongida o'z yorqin ifodasini topadi.

Nikolay Kopernik (1473-1523), Iogan Kepler (1571-1630), Galileo Galiley (1584-1642) larning katta kashfiyotlari tufayli yangi eksperimental tabiatshunoslik paydo bo'ladi, yangi tarmoqlar tez rivojlanadi: fizika yangi bilimlarga ega bo'ladi. magnitlanish, elektr, yorug'lik haqida; astronomiya Quyosh tizimining tuzilishini aniqlaydi; botanika va zoologiya o'n minglab o'simlik va hayvon turlarini o'rganadi; lekin hamma fanlardan mexanika oldinda - uning amaliyotda keng va muvaffaqiyatli qo'llanilishi va matematik aniqligi uning qudratli ekanligiga ishonchni keltirib chiqaradi. Natijada, yutug'lar kutilmagan darajaga etadi, taxminlar va farazlar dadilga aylanib ketadi, bu esa olingan bilimlarni falsafiy tahlil qilish zarurati paydo bo'lishiga olib keladi, bu esa, o'z navbatida, dunyo manzarasini tubdan o'zgartiradi. Bilish (obyektiv dunyo qonuniyatlarini anglab yetish) falsafaning markaziy muammosiga aylanadi va uning o'rganilayotgan moddiy mavzularga aloqasi yangi falsafiy dasturlarning yadrosiga aylanadi. Shu bilan birga, falsafaga va odamga faol, ijodiy shaxs sifatida qiziqish jamiyatga, sotsiumga qarab o'zgaradi; muhimligi - bu insonning jamiyatdagi o'rni va roli, uning huquqlari, hokimiyat bilan munosabatlari, davlat tuzumidagi o'rni masalasidir [15]. Shunday qilib, ikkita yadro, falsafiy manfaatlar guruhlangan ikkita markaz shakllanadi: jamiyat va bilish. Falsafa biosentrik bo'lib qoladi, uning tarkibida sotsiotsentrizm (lotincha socio "jamiyat") va gnoseosentrizm (yunoncha gnoseo "bilim, bilish") rivojlanadi. Va tarixiy taraqqiyot fonida yangi dasturlardan biri paydo bo'ladi - falsafiy empirizm. Boshqa raqobatdosh kun dasturi

esa ratsionalizm, u fanning mantiqiy asosini ta'kidlaydi. Fikrlar esa bilimning asosiy manbai hisoblanadi, ya'ni, go'yoki odamga tug'ma yoki uning tug'ma qobiliyatlari bilan yaratilgan fikrlar va tushunchalar.

Ma'lumki, asossiz bilim mumkim emas. Asosli va doimiy ravishda umumiy madaniy kontekstda shakllanadigan tadqiqot predmeti haqidagi dastlabki g'oyalar nazariy bilimlarning old shartlari hisoblanadi [10]. Tadqiqot davrining ilmiy ishlari, o'z tabiatiga ko'ra, umuminsoniy mehnat vazifasini bajaradi. Amaliyot va idrokning barcha turlariga nisbatan fanning (va falsafaning) tashkil etuvchi va yo'naltiruvchi funktsiyalarini hisobga olsak, falsafiy bilimlarning ishlab chiqarish va faoliyat doirasi butun madaniyat kesimining ma'lum bir markazi, o'qi, deyishimiz mumkin.

Birlashtirishning maxsus usullari, dalillari, har bir nazariyani ajratib turadigan tashkilot turlarida ifodalangan ilmiy bilimlarning ideallari o'sha davrning madaniy rivojlanishidan kelib chiqadi va "asosan har bir tarixiy davrda jamiyatning rivojlanish bosqichida shakllangan ma'naviy ishlab chiqarish shakllari bilan belgilanadi"[26]. Haqiqatan ham fan vakillari uchun qonun bo'lish uchun, tushuntirishning yangi tamoyillari nafaqat olimlar doirasi tomonidan qabul qilinishi, balki keng jamoatchilikda bu fanning paydo bo'lishini tavsiflovchi ajralmas tarzda kiritilishi kerak edi. Faqat shu tarzda, fanning yangi ideali o'zining mafkuraviy ustunligini namoyish qilishi va shu bilan singgan eski g'oyalar bilan muvaffaqiyatli raqobatlasha olardi.

Tarixiy bilimlar ko'p jihatdan dunyoni aks ettirishning badiiy uslubiga yaqin: unda san'atning turli shakllarida bo'lgani kabi (lekin, albatta, boshqa yo'llar bilan), tarixiy davrlarning eng xarakterli xususiyatlari aks ettirilgan. Tarixiy bilish shakllarini tahlil qilganda, inson, ayniqsa, jiddiy

qiyinchiliklarga duch keladi, chunki o'tmish va hozirgi aralashuv, ob'ektiv va sub'ektiv, doim boshqa davrga tegishli bo'lgan, o'ziga xos munosabatlari bo'lgan tirik, haqiqiy odamni o'rganishga harakat qiladi. ulanishlar. Ammo bu kombinatsiyasiz tarixiy bilimlar imkonsizdir, lekin u o'zlarini dalillarni quruq ta'riflashdan, ichki qiziqishsiz va shuning uchun fikrdan mahrum bo'lishdan va o'tmishga ag'darilgan siyosatning ikki tomonlama himoya qilish uchun alohida ehtiyotkorlik va tahlilning nozikligini talab qiladi.

San'atga an'anaviy ahamiyatli haqiqatlarni ifoda etish vositasi sifatida qarash Ariastuga borib taqaladi, u she'riyatni san'atning bir turi sifatida falsafaga yaqinlashtirdi. Bu fikrni rivojlantira turib, Hegel san'at, din va falsafani "insonning eng chuqur manfaatlari, ruhni qamrab oluvchi haqiqatlari"ni anglash va ifoda etish tarzida birlashtirdi [11]. Ilm-fan tomonidan olingan haqiqatlarning o'ziga xosligi haqidagi g'oyani ingliz shoiri U.Vordsvort obrazli shaklda juda muvaffaqiyatli ifodalagan: "Ilmiy odam haqiqatni uzoq va noma'lum xayrixoh sifatida izlaydi; uni yolg'iz o'zi qadrlaydi va sevadi"(Iqtibos: Dyakonova N.Ya. Ingliz romantizmi. M., 1978, 49 -b.).

Shuni ta'kidlash kerakki, ingliz milliy tiliga, uning tarixiga va kengroq aytganda, ingliz milliy madaniyati tarixiga bo'lgan qiziqish Angliyada o'rta asrlarda va keyinchalik, XVI asrning ikkinchi yarmigacha deyarli kuzatilmagan. Inglizlar o'z ona tilini o'rganishi bo'yicha juda nufuzli darsliklarda bu haqda XV asr oxiridan yoki 17-asr boshlarida bo'lgan deyishadi [35; 42]. Faqat XVI asrning ikkinchi yarmi - XVII asrning birinchi yarmida Angliyada ona tili, uning tarixi va qadimiy milliy adabiyot tarixiga jiddiy qiziqish mavjud bo'ladi. Aynan shu davrda ingliz tili tarixini, xususan, uning etimologiyasini jadal o'rganish boshlandi.

16-asrning ikkinchi yarmidan boshlab o'z ona tili tarixiga e'tibor qaratishga urinishlar Angliyada kuzatildi: eski ingliz tilidagi matnli birinchi kitob "Angliyadagi cherkovning qadimiyligini isboti" (1567), J. Minshuning ingliz tilining birinchi etimologik lug'ati (1617) "Linguas ductor", Uilyam Somnerning eski ingliz lug'ati "Dietionarium Saxonico-Latino-Anglicum"(1659), J. Hikkes tomonidan yaratilgan eski ingliz tili grammatikasi "Institutionses grammaticae Anglo-Saksonical et Moeso-Goticae" (1689) paydo bo'ladi.

Eksperimental fanlarning yutuqlari kuzatuvlarni to'plash va ularni oqilona qayta ishlashning yangi usullarining samarasi haqida guvohlik berdi. Ilmiy va ijtimoiy hayotdagi yangi tendentsiyalar falsafiy asarlarda o'z aksini topdi, ular sxolastikaga tanqidiy munosabat, ilmiy qiziqishlarni tabiat va insonga jamlash istagi, bilim manbai sifatida tajribaga murojaat qilish bilan ajralib turardi [18]. Yangi dunyoqarashning shakllanishiga Evropa hayotida sodir bo'lgan katta ijtimoiy-iqtisodiy va texnik siljishlar (J. Xilbert, T. Garriot, D. Neper, V. Garvi va boshqalar) turtki berdi. O'z xalqlari amaliyotining kengayishi va boyishi nazariy tushunchalarni mos ravishda qayta qurish, bilish usullari va vazifalarini qayta ko'rib chiqish zarurligini keltirib chiqardi. Yangi fanga asoslanib, ular o'zlarining aniq ilmiy tadqiqotlarini yangi ilmiy usul va yangi, sxolastikaga qarama-qarshi, dunyo tasvirini ishlab chiqish urinishlari bilan bog'ladilar [13]. XVI asrda, ayniqsa asrning ikkinchi yarmida, Uyg'onish davrining oxirgi bosqichida falsafiy tafakkurning harakatini belgilaydigan tabiiy falsafa (B. Telesio) mavjud bo'ladi: tabiatni o'z "tamoyillaridan kelib chiqqan holda ko'rib chiqish", qo'shimcha va g'ayritabiiy aralashuvdan qat'i nazar – bu uning uslubining asosi edi [13, c.234]. Va G. Brunoning panteistik tabiiy falsafasi Uyg'onish davrida falsafiy tafakkur rivojlanishining eng yuqori natijasi bo'ldi. Bruno

kosmologiyasining asosiy qoidasi materiya mavjudligining zaruriy sharti sifatida cheksizlik va vaqt haqidagi ta'limotdir [13, 277 b.].

Ilmiy bilimlarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash uchun, u ishlatadigan lingvistik vositalarning tabiati muhim ahamiyatga ega. Falsafaga kelsak, u paydo bo'lganidan beri nazariy bilimlarni ifodalash talablarini qondira oladigan maxsus tilga muhtoj.

Falsafaning o'ziga xos nazariy bilim turi sifatida uning tili, kontseptual apparatida namoyon bo'ladi. Falsafiy bilimlarning kategorik va lingvistik vositalarini takomillashtirish ikki tomonlamadir: bir tomondan, voqelik hodisalarini kengroq qamrab olishga erishish uchun tushunchalarning katta axborot imkoniyatlariga intilish. Ikkinchi tomondan, aniqlik talabi - uning bajarilishi falsafa uchun majburiydir. Falsafiy masalalarning tabiati va ularni aks ettirish shakllari davrdan davrga o'zgarib, jamiyat hayotidagi har qanday o'zgarishlarga sezgir.

Bunda indikativ - bu abstrakt toifalar, dunyoni tushunish usullari va doimiy yangi shakllangan, dunyoqarashni umumlashtirishning doimiy ravishda rivojlanib boradigan, doimiy ravishda rivojlanib boradigan umumiy tizimi bo'lgan falsafaning rivojlanishini tahlil qilish.

Ma'lumki, har zamonning o'z falsafasi, fikrlash uslubi va tili bor va bunda chuqur ma'no bor. Ma'lumki, falsafiy g'oyalar tarixi ma'lum chegaralarda falsafiy nazariyaning organik tarkibiy qismiga aylanadi, uning materializatsiyasi esa tilda namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, falsafa - bu alohida bilimlar sohasi bo'lib, ba'zi jihatlari bilan boshqa fanlardan tubdan farq qiladi. Uning bu alohida maqomi falsafiy asar uslubida ham namoyon bo'ladi. Va bu jihatdan tanlangan ishlanish davri davri istisno emas, chunki XIV-XVII asrlarning ko'plab taniqli faylasuflari. nafaqat fikrning chuqurligi, balki yorqin adabiy

shakli bilan ham zavqlantiradigan asarlarni qoldirdi. Boshqa tomondan, o'z bilimlarining ensiklopedik tabiati bilan ajralib turadigan so'zning ko'plab zo'r ustalari o'z ijodlarida qahramonlari tili orqali chuqur falsafiy fikr va g'oyalarni ifoda etdilar. Va bu esa haqiqatni badiiy bilish uning ilmiy bilimi bilan parallel ravishda davom etganidan dalolat beradi. Uyg'onish davri yozuvchilari ba'zan ilmiy nasr doirasida emas, balki o'z davrining falsafiy muammolariga chuqur va aniqlik bilan yondashganlar, chunki "Uyg'onish davrining buyuk yozuvchilari o'z ijodlarida, atrofdagi voqelikka bo'lgan munosabatida nafaqat oddiy tomoshabin, balki o'z davrining faylasuflari ustidan ham ustunlik qilganini" ta'kidlash mumkin [30, 29 b.].

Uyg'onish davri Angliyadagi o'ziga xos va qarama-qarshi bo'lgan lingvistik vaziyatni ko'rsatishga arziydi. Bir tomondan, qadimiy merosga bo'lgan qiziqishning ulkan o'sishi, e'tiqodning "tarixiy tahlili" g'oyasi, shu jumladan uning yozma manbalarining "tarixiy tanqidlari", shuningdek, antic manbalarni yangicha o'qish, ularning ma'nosini turli qatlamlardan tozalash maqsadida, boshlang'ich sifatida ularni filologik germenevtika usuli orqali o'rganish zaruriyati paydo bo'ldi. Boshqa tomondan, lotin tilining roli va ta'sirining keskin pasayishi va ilmiy fikrni ifoda etishning imtiyozli vositasi pozitsiyalarining to'liq taslim bo'lishi kuzatiladi. Uchinchidan, XI-XIV asrlarda ingliz tiliga eski frantsuz tilining, ya'ni Norman bosqinchilarining tili, hali ham kuchli ta'siri mavjud edi, chunki o'sha paytdabu til feodal zodagonlari va davlatchiligining tili edi [34, b.115; 41, b.20-25]. To'rtinchidan, ilmiy adabiyot tili muammosi ingliz tilining fan va adabiyotning barcha turlariga va ilmiy va adabiy ijod janrlariga tobora keng tarqalishi munosabati bilan diqqat markaziga o'tadi. Bu ingliz tilini funktsional qo'llanilishining barcha sohalariga, shu jumladan falsafiy va tabiatshunoslik

asarlari gacha kengaytirish istagi edi, bu ingliz ilmiy va adabiy tilining rivojlanishida sifatli pog'ona bo'ldi. Ingliz tilining so'z boyligini sezilarli darajada to'ldirish yo'li bilan milliy-inglizcha asosda ilmiy terminologiyani yaratish ingliz tilidan universal foydalanish tarafdorlari tomonidan kun tartibiga qo'yildi (Tomas Eliot, Edmund Spenser, Jorj Puttingem).

Keling, ushbu tarixiy fonda biz aniqlagan tadqiqot davri falsafiy asarlarining o'ziga xosligini ko'rib chiqaylik. Birinchidan, diqqatga sazovorligi shundaki, davriy ilmiy adabiyotlarning janr nuqtai nazardan farqlanishining yo'qligi edi. Kech Uyg'onish davrida bu asarlarning mavzusi, maqsadi va ko'lami qanday bo'lishidan qat'i nazar, ularning barchasi lingvistik qo'llanilish qoidalarini ko'rsatmasdan, hikoya shaklida ifoda etilgan. Bu asar nima bo'lishidan qat'i nazar - risola yoki ocherk maqolasi namunasi, yoki ilmiy jurnalistikaning namunasi, ularning hammasi bir xil lingvistik xususiyatlarga va uslubiy "yuzga" ega edi. Falsafiy asarlarning yana bir xususiyati - muallif reministsentsiyalari(eslatmalari)ning, ular muallif ilgari surgan asl nuqtai nazarini tasdiqlash uchun ishlatilgan. Sintaktik parallellik va leksik takrorlash yordamida yaratilgan falsafiy asarlar boblari sarlavhalarining bir xilligi ham umumiy xarakterlidir. Bir shu risola doirasida taqdimotning bir turidan ikkinchisiga erkin o'tish ham xarakterlidir. Ya'ni, biz mavzu va olimga qarab lingvistik materialning funktsional o'zgaruvchan ishlatilishi haqida emas, balki erkin o'zgaruvchanlik, bir uslub va janrdan boshqasiga erkin o'tish haqida gapirayapmiz.

Keling, mualliflar asarlarining bu xususiyatlarini, ilmiy nasr janrining shakllanishi, shuningdek, lingvistik vositalar va butun falsafiy tilining shakllanishi, farqlanishi nuqtai nazaridan aniqroq ko'rish uchun ko'rib chiqaylik. Tilshunoslik nuqtai nazaridan, mumtoz tillarda (ayniqsa, lotin tilida) ma'no va foydalanish so'zlarini aniq farqlaydigan so'z

birikmalaridan foydalanishning kanonlashtirilgan usullari va usullaridan voz kechish mavjudligi bir tomondan bo'lsa, ikkinchi tomondan, unga qarama-qarshi, lug'atdan falsafa ehtiyojlari uchun lug'aviy foydalanishning deyarli farqlanmagan xususiyatlaridir.

Birinchi shaxs nomidan hikoya qilish ishlatilishi nafaqat muallifning sub'ektiv pozitsiyasini ifodalash va tadqiqot mavzusiga baho berish uchun, balki uning xususiyatlarining tavsifi bilan bog'liq holda ham ishlatilgan. Ko'plab mualliflar bu borada tasdiqlaydilar, muallifning "men"ining erkin uslubi hali maxsus uslubiy qurilmaga aylanmagan edi, bu esa falsafiy xarakterga ega bo'lgan barcha asarlarga xos bo'lgan, shu bilan birga, u o'ziga xos fikrlar va harakatlar generatori sifatida bo'lgan. matnlarda tasvirlangan. Demak, falsafiy asarlar, risolalar deb hisoblangan jiddiy asarning yana bir xususiyati - bu kitob sahifalaridan o'quvchiga to'g'ridan - to'g'ri murojaat - biz ko'rib turganimizdek, ko'plab mualliflarning obrazli ifodasi bilan yaqinlashtirdi, ya'ni "o'quvchi ko'rinishi" va "yozuvchi ko'rinishi". Bunday yaqinlashish zamonaviy ingliz ilmiy nasrida taqdimotning intimizatsiyasi sifatida ishlab chiqilgan, rasmiylashtirilgan stilistik qurilmaning xususiyatlariga ega emas edi, masalan: I will advise you; "Men maslahat berardim", take needs; "kerak", here may you see; "Siz amin bo'lganingizdek", you shall seem; "aftidan", bu, aslida, asarning dialogik xususiyatini, o'quvchi bilan ko'rinmas, lekin doimo mavjud bo'lgan ruhiy aloqaning mavjudligini kuchaytiradi.

Lotinizmlarning falsafiy tushunchalarni etkazish faoliyati, umuman olganda, ularni atamalar sifatida qabul qilishga yordam beradi. Bu so'zlar, ularni ishlatgan mualliflar tomonidan o'ylab topilganidek, ingliz zaminida uzoq vaqt qolishi (agar ular o'zlashma so'zlar bo'lsa) yoki uning ustunligi (kelib chiqishi bo'yicha) bo'lgan ibtidoiy so'zlarga qaraganda

katta semantik hajmga ega bo'lgan. Ingliz lug'ati o'zining semantik maydoni bilan dunyoni yangi idrok etish va eksperimental fanlarning yutuqlari nuqtai nazaridan yangi ilmiy tushunchalarning boyligini ifoda etishga qodir emas, deb ishonilgan. Bu muhim xulosaga olib keladi: asl ingliz lug'aviy elementlardan yangi kontseptual birliklarning shakllanishi, shuningdek 14-16-asrlarda ingliz zaminida ishlatilgan so'zlarning ma'nolaridan birining aktuallasuvi o'sha davr olimlarini qiziqitirmaydi, ona tilida so'zlashuvchilar va birinchi navbatda faylasuflar diqqatiga ega emas edi. Asl so'zlarning variantlaridan birini aktuallashtirish, asosan, lotin tilidan kundalik hayotga yangi ma'noni tushuntirish yoki kiritish uchun ko'proq xizmat qiladi. Bir qarashda, bunday aylanish mantiqsiz ko'rinadi, chunki asl so'z - kontseptsianing ideografik timsoli - faylasufga ham, o'quvchiga ham yaqinroq bo'lishi kerak, chunki bu ona tili elementlaridan kelib chiqqan. Ammo bunday leksik birliklarning shakllanishining "sun'iyliigi" va ma'lum darajada ularning grafik dizaynining noqulayligi, eng muhimi, o'tgan asrlar semantik hajmining og'irligi va buning natijasida yangi o'zlashtirma so'ziga beixtiyor yo'l qo'yadi: yangi dunyoqarash nuqtai nazaridan yangi tushuncha har doim qiziqarli va yangi birlik yordamida tushuntiriladi, chunki u yangi, chunki ona tilida so'zlashuvchilarning ongi darajasi ham yuqori (masalan, anticipation, prediction, presension kabi birliklar - Frensis Bekon leksikonida).

O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar

1. So'nggi Uyg'onish davri falsafasi qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega edi?
2. Tadqiqot davri falsafiy asarlarining o'ziga xos xususiyati nimada?
3. Yangi eksperimental tabiatshunoslik qachon va kim tufayli vujudga keladi?

4. Nima uchun tarixiy bilim o'z mohiyatiga ko'ra ko'p jihatdan dunyoni badiiy aks ettirish uslubiga yaqin?
5. San'atga umuminsoniy haqiqatlarni ifodalash vositasi sifatidagi an'anaviy qarash kimdan kelib chiqqan?
6. Angliyada ona tili va uning tarixiga jiddiy qiziqish qachon paydo bo'ladi?
7. Naturfalsafa nechanchi asrda paydo bo'lgan?
8. Qadimgi ingliz tilidagi matndagi birinchi kitoblar Angliyada qachon paydo bo'lgan?
9. Falsafa maxsus turdagi nazariy bilim sifatida nimani aks ettiradi?
10. «Voqelik haqidagi badiiy bilim uning ilmiy bilishi bilan parallel ravishda bordi» degan gap nimani anglatadi?
11. XVI asrda Angliyada til vaziyatining qarama-qarshiligi nimada edi?
12. Bu davr ingliz falsafiy asarining o'ziga xosligi nimada?
13. XVI asr ingliz faylasuflarining muallif "men"i til nuqtai nazaridan qanday ifodalangan?
14. Lotin falsafiy terminologiyasining ilk ijodkorlaridan biri kim hisoblanadi?
15. Ingliz falsafasining lingvistik (lug'at) bazasini, uning kategoriyalarini shakllantirishni o'rganish vositasi sifatida til tarixi haqida deyilganda nima tushuniladi?

1.2. Falsafiy tushunchalarning davr va uning asosiy vakillari tomonidan determinitsiyasi

Ingliz falsafiy tushunchalari tizimining asosiy bazasining shakllanishi va rivojlanishining ko'rib chiqilgan vaqti ikki davrni o'z ichiga oladi - Uyg'onish davri va XVII asr. Biroq, ularni alohida-alohida ko'rib chiqish noto'g'ri bo'lardi, chunki XVII asrning ilmiy kashfiyotlari nafaqat Uyg'onish davri mutafakkirlari tomonidan tayyorlangan, balki ular tomonidan

aytilgan ko'plab genial taxminlarning to'g'riligini tasdiqlagan. Shuning uchun XVII asrni shubxasiz Uyg'onish davrini yagona va uzviy davomi deb hisoblash mumkin va kerak.

Biz, albatta, bilamizki, Uyg'onish davri va XVII asr mustaqil tarixiy davrlar deb bilamiz. Biroq, bu bo'linish ma'lum darajada shartli. Bunga dalil biz ko'rib chiqayotgan davr ingliz falsafasi tarixidagi eng ko'zga ko'ringan shaxs - Frensis Bekon misol bo'la oladi. U XVI asrda 39 yil yashadi va XVII asrda - 26 yil. Shunday qilib, savol tug'iladi - qaysi davrning vakili u - Uyg'onish davrini yoki XVII asrni? Axir, biz falsafa kabi aniq bir soha haqida gapirganda, bu erda tushunchalar juda barqaror narsa deb hisoblash kerak. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Frensis Bekon bir vaqtning o'zida Uyg'onish davrining ham, XVII asrning ham vakili ekaniga shubha yo'q. Shuning uchun, tadqiqotimizning falsafiy xususiyatini hisobga olgan holda, ushbu paragrafdagi "davri" so'zi ostida biz ikkala davrni ham nazarda tutamiz. Ingliz falsafiy tushunchalari tizimi XIV-XVII asrlarda shakllanib, rivojlana boshladi. Bu jarayonga o'sha davr falsafasi, adabiyoti va boshqa ijtimoiy va siyosiy fikr sohalarining etakchi vakillarining ijtimoiy-siyosiy jarayonlari va faoliyati bevosita ta'sir ko'rsatdi. Bu davrlar esa bo'ronli voqealarga to'la edi.

Evropaning o'rta asrlari bosib olgan ming yil davomida ilmiy fikr turg'unlik holatida bo'lganligi ko'p olimlar tomonidan umumiy qabul qilingan. Biroq, bu fikr faqat qisman to'g'ri. Har bir madaniy hodisani O'rta asrlar madaniyatiga munosib o'lchov va to'g'ri baho bilan o'lchash kerak, bu jahon-tarixiy nuqtai nazardan qadimgi madaniyat yoki zamonaviy Evropa madaniyati kabi muhim va ahamiyatli. O'rta asrlarni faqat tarixiy fan tomonidan to'plangan ob'ektiv ma'lumotlar, shu jumladan uning o'zini o'zi qadrlashi, o'rta asr odamining dunyo va o'zi haqidagi qarashlari va g'oyalarini hisobga olgan holda, uning gullab-yashnashi hisobga olingan

taqdirdagina berish mumkin [14, s.327; 3, s.612]. Darhaqiqat, butun O'rta asrlar haqiqatan ham Xudoni yagona va shubhasiz haqiqat sifatida o'rnatishga, namunali ilmiy hokimiyat sifatida Aristotelning sxolastik talqiniga sarflandi. O'rta asrlarda XIV-XVII asrlarga o'xshash qilingan katta ilmiy va falsafiy kashfiyotlarning bunday "portlashi" bo'lmagan. Ammo, bu portlash asta-sekin ro'yobga chiqdi, va shu ma'noda, o'rta asrlar jamiyat taraqqiyoti tarixida muhim rol o'ynagan. Bu yillarda ijtimoiy-iqtisodiy shakllanishlarning rivojlanishi va o'zgarishi uchun zarur bo'lgan moddiy, texnik va ma'naviy old shartlarni to'plash jarayoni davom etdi. O'rta asrlar davrini ensiklopediyalar, "yig'indilar", "ko'zgu" davri desak, xato bo'lmaydi. Shu bilan birga, shuni unutmasligimiz kerakki, aynan o'rta asrlarda Evropa xalqlari millat sifatida paydo bo'la boshladi va zamonaviy davlatlar shakllandi, adabiy tillar shakllana boshladi. Borgan sari aniqroq va ongli ravishda vujudga kelayotgan milliy davlatlarni yaratish tendentsiyasi o'rta asrlar taraqqiyotining eng muhim richaklaridan biridir. Sivilizatsiyamizga asos bo'lgan ko'plab madaniy qadriyatlar o'rta asrlarga borib taqaladi [14, b.17].

Va nihoyat, faqat O'rta asrlarda Uyg'onish davrida va Yangi davrda misli ko'rilmagan qadriyat va yuksaklikka ega bo'lgan shaxs tushunchasi shakllanadi. Agar o'rta asrlarda shaxsiyatning qadr-qimmati insonning Xudo bilan birlashishiga bog'liq bo'lgan bo'lsa, keyingi asrlarda (XV-XVII asrlar) inson o'zini transsendental ildizidan ozod qilishga intiladi va faqat kosmosda emas, balki tayanch punktini qidiradi. lekin ayni paytda o'zining ruhi va tanasi endi unga yangi nurda ochildi, u orqali u endi jismning o'zini umuman boshqacha tarzda ko'radi. Ajablanarlisi shundaki, aynan O'rta asrlardagi odamning tanada tirilishi haqidagi ta'limot, Uyg'onish davriga xos bo'lgan barcha moddiy jismlari bilan odamni "reabilitatsiya qilish"ga olib keldi va bu davrda

go'zallik sig'imi hukmron bo'lib qoldi. san'atning shakli: buyuk rassomlar Botticelli, Leonardo da Vinchi, Rafael orasida Uyg'onish davri idroki o'zining eng yuqori ifodasini oladi [8, 140 b.].

Uyg'onish davriga yetib kelish uchun insoniyat jamiyati o'rta asrlardan o'tishi kerak edi - bu mutlaqo tabiiy hodisa. O'rta asrlar haqida falsafa tarixini o'rganuvchilarga shikoyat qilish, ayniqsa, adolatsizlik bo'ladi, chunki arabzabon faylasuf-olimlar va evropalik faylasuflar o'rtasidagi yozishmalar raqobati, shuningdek, bu ilmiy harakatlar doirasidagi taniqli faylasuflar o'rtasidagi tortishuvlar ko'plab mutafakkirlarni Arastuning fikrlarini o'zlari asosli asoslab berishga, yangi tushuncha va atamalarni topishga majbur qildi, lekin eng muhimi - falsafiy so'z birikmalaridan faol foydalanish, bu uning rivojlanishiga o'z hissasini qo'shishdi. Shuning uchun, shubhasiz, o'rta asr faylasuflarini tushuntirib bergan lotin falsafiy lug'ati XIV-XVII asrlar ingliz falsafiy tushunchalari tizimining asosiy bo'g'inlaridan biriga aylandi. Bu davrda, o'z navbatida, zamonaviy ingliz falsafiy tushunchalarining yadrosi umuman zamonaviy ingliz tilining ajralmas qismi sifatida shakllandi.

Savol tug'ladi: XV-XVI asrlar davridagi qaysi voqealar ingliz falsafiy tushunchalarining shakllanishi va rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatdi?

VI-XIII asrlarda moddiy ishlab chiqarish vositalarining rivojlanishining umumiy tendentsiyasi turli ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi qat'iy tartibga solingan feodal munosabatlar tufayli imkoniyatlarning oshishi, aholining ish layoqati cheklanib qolishiga olib keldi. Ommaviy mehnat natijalarini cheklangan insonlar doirasida o'zlashtirildi. Bu samarali mehnat imkoniyatlarini kamaytirdi, odamlarning noroziligiga sabab bo'ldi. Ommaning feodal-diniy doiralardan noroziligi ular va yuqori tabaqa - qirollar va ularning eng yaqin atrofidaqilarning

noroziligiga to'g'ri keldi. Ikkinchilari o'z hokimiyatini markazlashtirish va mustahkamlashga intildi, bu feodal tarqoqligi va cherkovning o'z qo'lida hokimiyatni saqlab qolishga urinishlari bilan katta to'sqinlik qildi. Shunday qilib, yana bir marotaba hokimiyat masalasi o'zining keskinligi bilan yana tarixiy rivojlanish markaziga aylandi, ya'ni u kimga tegishli bo'lishi kerak - podshohlar, cherkovlar yoki feodallargami?

Albatta, masalani faqat kuch bilan hal qilish mumkin edi. Bunday kuchga hokimiyatning bu uch shakli o'rtasida bo'shab qolgan omma xizmat qilgan. Ma'lum bo'lishicha, qirollar g'alabani qo'lga kiritishgan - ular ko'p sonli qurolli kuchlarga, qonunchilik tashabbusiga ega bo'lgan va oxir-oqibat shahar aholisini o'z tomoniga tortib olishgan. Bunga misol Edvard I davrida Angliya, Karl V Donishmand davrida Fransiyani keltirish mumkin. Eng muhimi, qirol hokimiyati xalqlarni asosan feodal va qisman diniy qaramlikdan ozod qildi. Mehnat erkinlashdi, u tovarga aylandi, endi egasi uni sotishi mumkin edi, chunki avvalgi davrlarda unga eski feodal tabaqasi imkon bermaganbermagan.

Mehnat va odamning ozodligi uning tashuvchisi sifatida Evropa jamiyatini larzaga keltirgan va tubdan o'zgartirgan, o'zgarishlarga olib keldi. Mulklar, grafliklar, erlar o'rtasida ko'plab chegaralar vayron qilingan. Savdo jadal rivojlana boshladi. Bu sotish va ayirboshlash uchun mo'ljallangan tovarlar sonini keskin ko'paytirish zarurligini keltirib chiqardi. Mehnatni yanada tub taqsimlashga ehtiyoj shu tarzda paydo bo'ldi. Va ehtiyoj, bilamizki, tarixiy taraqqiyotning asosiy dvigatelidir, uning vositasi va natijasi esa ,o'z navbatida, tildir.

Agar O'rta asrlarda Aristotel-Ptolomey dunyoqarashining geotsentrik modeli muqaddas kanonizatsiya hisoblansa va umuman butun sxolastizm peripatetik yo'nalishda bo'lsa [14, 135-136-betlar], Uyg'onish davri mutafakkirlari esa

to'g'ridan-to'g'ri antik dunyo intellektual merosiga murojaat qilishdi, garchi bu Uyg'onish davrining o'ziga xos xususiyatlarini antik dunyo donolikini, soddacha aytganda, to'liqchasiga tiklashga qaratilgan desak bo'ladi: kashfiyotlar ruhi kashfiyotlar va yirik ijtimoiy o'zgarishlar davrida qayta tiklandi. Dunyo haqidagi o'rnatilgan g'oyalarni o'zgartirishga va qaytadan ko'rib chiqiladigan davriy kashfiyotlar qilindi. Geografik va kosmografik dogmalar qulab tushdi.

Uyg'onish davri idealga muhtoj edi. Bu davr yana dunyoning ilmiy, madaniy va falsafiy markazi sifatida insonga murojaat qilgani uchun, antik davr shunday idealga aylandi. Shuning uchun ham Uyg'onish davrining falsafiy tafakkurini antropotsentrik deb ta'riflash mumkin. Insonga bo'lgan yangi munosabat - o'rta asrlar davriga o'xshab emas, balki koinotning markazi sifatida - uning obro'sini keskin oshirdi. Inson rasm, haykaltaroshlik, adabiy, badiiy va falsafiy asarlarning eng buyuk ijod ob'ektiga aylandi. Insonning go'zalligi, uning iste'dodi, kuchi va aql -zakovati yana hurmatga sazovor toifalarga aylanadi. Jamiyat rassom, shifokor, hunarmand, olimni qadrlay boshladi. Ilm va san'at din tobeligidan chiqarildi, ular ozod bo'ldilar. Inson tafakkuri O'rta asr zanjiridan o'zini ozod qildi. Natijada, san'at va fanning misli ko'rilmagan yuksalishi ro'oybga keldi. Buning asosiy sharti - odamlarning fikrini ilohiyotga qullikdan bo'ysunishdan axloqiy ravishda ozod qilinishi edi.

Uyg'onish davrining birinchi faylasufi Germaniyaning Kuza shahridan bo'lgan Nikollo, fanda Nikolay Kuzanskiy (1401-1464) nomi bilan mashhur bo'ldi. Darhaqiqat, u qarama-qarshiliklarning birligi va kurashining birinchi qonunini ifoda eta oldi va asoslay oldi, bu unga yangi falsafaning, aniqrog'I, yangi Evropa dialektikasining asoschilaridan biri sifatida tavsiflashga imkon beradi.

Qadimgi yunonlarning falsafasi qarshisiga qo'yish usulida edi. Kuzanskiy ijodiy ravishda bir-biriga qarama-qarshiliklarni birlashtirdi, ular bundan oldin aniq shakllanmagan edi. "Aygona narsaga hech narsa qarama-qarshi emas", "yagonaga qarama-qarshi narsa yo'q", "yagona – bu hamma narsa" - bu uning falsafasining asosiy g'oyasi. To'g'ri, bunday deganda Kuzanskiy yolg'iz Xudoni tushundi, lekin bu an'ana edi shunchaki.

Kuzanskiyning yutuqlari kashfiyotlar zanjirini qo'zg'atdi, bu esa o'z navbatida XYII asr ilmiy inqilobiga olib keldi. U tomonidan cheksizlikning falsafiy asoslanishi N. Kopernikni (1473-1543) koinotning cheksizligi haqidagi g'oyaga olib keldi, bu tez orada u tomonidan isbotlandi. Kopernik tabiatshunoslikni ilohiyotdan ozod qilishning buyuk jarayonini boshlab berdi. Bularsiz Bekon, Lokk, Gobbeslar paydo bo'lmasdi. Agar Kopernikdan ilgari zamonda faqat ko'rinadigan jismlar haqiqiy bo'lgan bo'lsa, endi ko'rinadiganni chegarasi yoqligi aniq bo'ldi. Kopernik dahosi dunyoning yangi geliotsentrik tizimini yaratishga olib keldi, garchanki u erda hali ham ba'zi peripatetik va sxolastik elementlar mavjud bo'lsa ham. Kopernik nafaqat kosmosda Yerni Quyoshga o'zgartirdi va kosmik tizimni boshqacha yo'naltirdi: u kosmosni, kosmosning o'zini, fazoviy tuzilishini va dunyoning eski ko'rinishining butun kontseptual tizimini tubdan o'zgartirdi. Bu nafaqat boshqa sayyoralarning mavjudligi, balki ularga masofani o'lchash imkoniyati ham isbotlandi. Kosmos haqidagi yangi tushuncha ko'plab olimlarni hayratda qoldirdi. Giordano Bruno "Osmon jismlarining aylanishi to'g'risida" kitobini o'qiganida, dunyoning cheksizligini anglashdan boshi aylanib yurganini bejiz aytmagan. Dunyo yagona harakatga keldi va shu bilan birga uning shakllari o'z kuchini topdi. Xudo emas, balki inson

va uning aqli olamning xo'jayinlari ekanligiga ishonch pauydo bo'ldi.

Bularning barchasi tafakkurga va shunga mos ravishda o'sha davr falsafa tiliga eng yaqin ta'sir ko'rsatdi.

XVII asr ingliz falsafasini ilmiy jihatdan oldindan payqagan mutafakkirlardan biri Giordano Bruno (1548-1600) edi. U Kopernikning inqilobiy tamoyilini - kosmologiyani - qo'llab-quvatladi va uni mantiqiy oxiriga etkazdi - cheksiz makonda ko'p dunyolar mavjudligi tushunchasiga. Kuzanskiy va Kopernik erishgan natijalarni o'zlashtirgan holda, Bruno falsafaning asosiy vazifasi "Xudoning har bir narsalardaligi"ni o'rganish, degan xulosaga keldi, ya'ni tabiatda Xudo mujassamligini o'rganish ma'nosida. "Panteizm" ("xudo bilan tabiat bir deb qaraydigan dininy-falsafiy ta'limot") deb nomlangan bunday falsafa, O'rta asrlarda Xudoni g'ayritabiiy borligi shubhasiz mavjudot sifatida tushunishga keskin zid edi. Bruno Xudo borligiga ishongan, lekin u tabiatda erigan va shuning uchun haqiqatni bilish, uning fikricha, tabiat haqidagi bilimdir. Aynan shu qarash falsafaga tabiatni o'rganishga turtki berdi. Va, tabiatni o'rganish tabiiy ravishda tajriba, tajriba yordamida tabiat hodisalarini o'rganishga olib keldi, ya'ni. Empirizm ta'limotiga olib keldi. Yangi mexanikani yaratish vazifasi kun tartibida edi. Shunday qilib, Galiley, Nyuton va boshqa olimlarning paydo bo'lishi tayyorlandi. Bu fanlarning barchasi klassik fan deb ataldi.

Uyg'onish davri mutafakkirlarining sa'y-harakatlari natijasida "ilohiyotshunoslar kosmosidan 1600 yilda Gullar maydonida inkvizitsiya tomonidan olovda yoqilgan shiddatli "Noland"lik (Bruno) dan tashqari asorat ham qolmadi»[3, 141 b.]. Ammo uning dahosi Kepler, Galiley, Dekart, Nyuton, Frensis Bekon va boshqa ajoyib mutafakkirlarning g'oyalarida g'alabali yurishini davom ettirdi, ular sxolastikaning mag'lubiyatini yakunladi, yangi kosmosning harakat

qonunlarini aniqlab berdi va zamonaviy fanga asos soldi. Yorqin faylasuflar, fiziklar va matematiklarning bu turkumi Kopernik ta'limotini yanada rivojlantirish vazifasini o'z zimmasiga oldi.

Bu yo'ldagi birinchi qadamni Yoxannes Kepler (1571-1630) faoliyati va uning "Yangi astronomiya" (1609) va "Dunyo uyg'unligi" (1619) asarlaridagi kashfiyotlar deb hisoblash mumkin. Ilmiy -falsafiy qarashlarida I. Kepler, xususan, harakat g'oyasiga nisbatan, Arastu ta'limotining ma'lum ta'siri ostida edi. Bu g'oya Galileyning mashhur "Dunyoning ikkita asosiy tizimi - Ptolemey va Kopernik haqidagi dialog" asarida geliotsentrik tizimni asoslashga ulkan hissa qo'shgan ta'limotida paydo bo'ldi.

Galileo Galiley (1564-1642) tabiatshunoslikni eksperimental o'rganish asoschilaridan biriga aylandi. Galiley dunyoning Arastu dunyoqarashining nomuvofiqligini empirik, nazariy va mantiqiy jihatdan ko'rsatdi. U klassik dinamika qonunlarini shakllantirdi, har qanday harakatning nisbiy tabiati tamoyilini tushuntirdi, erkin tushayotgan jismning tezlanish qonunini keltirib chiqardi va inersiya g'oyasini ifoda etdi. Galiley sezgi tajribasi bilishning hal qiluvchi shakli deb ishongan, lekin uning fikricha, tajribaning o'zi hali ishonchli bilimga olib kelmaydi. Haqiqiy bilim haqiqiy yoki aqliy bo'lishi mumkin bo'lgan tajriba natijasida mumkin. U Kopernik va Brunoning koinotning cheksizligi, uni va tabiatni bilish zarurligi haqidagi g'oyasini qo'llab-quvvatladi. Galiley ikkilamchi haqiqat nazariyasiga sodiq qoldi, unga ko'ra falsafiy haqiqat va ilohiy haqiqat bir -biridan farq qilar edi va falsafada to'g'ri bo'lgan narsa ilohiyotda yolg'on bo'lishi mumkin va aksincha. Mexanistik materializm tamoyillariga sodiq qolib, u tabiiy fanlarning rivojlanishiga katta hissa qo'shdi, ularsiz XYII asr kashfiyotlari imkonsiz bo'lar edi.

Ilmiy yutuqlar, yuqorida aytib o'tganimizdek, ijtimoiy va siyosiy hayotdagi jiddiy o'zgarishlar bilan parallel ravishda davom etdi, ular bir-birini shartli ravishda bog'liq qilib qo'ydi. XVI asr oxiri – XVII asr boshlarida Gollandiyada inqilob yuz berdi. XVII asrda sanoati eng rivojlangan mamlakat Angliya edi. 1640-1688 yillarda bu erda inqilob sodir bo'ldi, bu butun keyingi tarixiy jarayonga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Inqilobning asosiy masalasi hokimiyat uchun kurash edi. Angliyaning o'ziga xosligi, qarama-qarshi tomonlar qirol va parlament bo'lishida namoyon bo'ldi. Asrning boshidanoq parlament Styuart Yakov I (1603-1625) hokimiyatini cheklashga urindi. Yoqub I parlamentni puritanizmga hamdardlikda ayblab, 1611 yilda parlamentni tarqatib yubordi, lekin o'n yildan keyin uni qayta yig'di. xazina bo'sh edi. Biroq, parlament boshqarib bo'lmaydigan bo'lib chiqdi, qirol uni yana tarqatib yubordi, lekin 1624 yilda u yana shu sababga ko'ra uni yig'ilishga va qisman yon berishga majbur bo'ldi.

1625 yilda yumshoq tabiatli Charlz I taxtga keldi, u parlament va cherkov bilan bir qator to'qnashuvlardan so'ng, 1642-1646 yillarda boshlagan fuqarolar urushidan keyin, Kromvelning talabiga binoan, 1649 yil yanvarda qatl qilindi. O'sha yilning may oyida Angliyada respublika (Commonwealth) e'lon qilindi, lekin aslida bu Kromvel diktaturasi edi. 1653 yil iyulda Angliya Qonunchilik Assambleyasining qarori bilan respublika tugatildi va protektorat tuzildi, ya'ni. hokimiyat Lord Protector Cromwell, Parlament va Davlat Kengashi o'rtasida samarali taqsimlandi. Kromvel davrida mamlakat Angliya, Shotlandiya va Irlandiyani birlashtirgan haqiqiy Buyuk Britaniyaga aylandi. Gollandiya unga bir qator imtiyozlar berdi, Shvetsiya va Daniya bilan foydali shartnomalar tuzildi. Angliya butun dunyodagi keng dengiz maydonlarining amalda hukmdoriga aylandi. 1659 yil may oyida, 1658 yilda Kromvel vafotidan keyin respublika tiklandi.

Angliyadagi qator muvaffaqiyatsizliklar 1660 yil may oyida Britaniya taxtining vorisi Charlz Styuart II ni mamlakatga taklif qilishiga olib keldi va monarxiyani tiklash boshlandi. 1685 yilda Charlz II ning ukasi Yoqub taxtga o'tirdi. U 1689 yilda Angliya qiroli bo'lgan Uilyam Oranlik qo'shinlari tomonidan hujumga uchradi.

Manufaktura ishlab chiqarishi mehnatning tubdan yangi usullarini qo'llamasdan rivojlana olmadi. Tabiatning tabiiy kuchlari va imkoniyatlaridan foydalanish mehnat unumdorligini oshirishning muhim zaxirasiga aylandi. Buning uchun tabiatni o'rganish kerak edi. Shunday qilib, tajribani fanning asosiy yutug'i deb bilgan instrumental-uslubiy, aniqrog'i, eksperimental-matematik tabiatshunoslik birinchi o'ringa chiqdi. Lekin bu bilimga, aniqrog'i yo'nalishga, Dekart va uning tarafdorlari qarshilik ko'rsatdilar, ular falsafaning yangi yo'nalishi - ratsionalizmga asos soldi, bu esa nufuzli ilmiy kuchga aylandi. Aslida, butun XYII asr bu ikkita asosiy oqim - empirizm va ratsionalizm kurashida o'tdi. Vaziyatni soddalashtirish uchun aytishimiz mumkinki, empirizm asosan Angliyada, ratsionalizm Evropaning qolgan qismida mavjud bo'lgan. XYII asrning taniqli ingliz faylasuflari - Frensis Bekon, Tomas Gobbs, qisman Jon Lokk - empirizm vakillari edi.

Endi olimlarning jahon ilm-fanidagi o'rni va rolini qisqacha ta'riflashga kelsak. Frensis Bekon (1561-1626) - faylasuf, tabiatshunos, mantiqchi, tarixchi va davlat arbobi, ingliz materializmi va hozirgi zamon eksperimental fanlari asoschisi, empirizm asoschisiga aylandi. Uning fikricha, fan amaliyotga xizmat qilishi kerak va uning yagona maqsadi shu. Ayniqsa, Frensis Bekonning xizmatlari shundaki, u quyidagilarni aniq ta'kidlagan: ilmiy bilim tajribadan kelib chiqadi, faqat sezgi ma'lumotlaridan emas, balki maqsadli tashkil etilgan tajribadan, tajribadan. U fanning jamiyatdagi rolini yuqori baholadi, mashhur "bilim - bu kuch" iborasi unga

tegishlidir. Falsafaning vazifasi, Frensis Bekonning fikriga ko'ra, voqelikni bilish uchun fanning samarali usulini izlashdan iborat. Uning fikricha, tajriba aynan bunday usul. Bu insonga tabiatni bilish va uning ustidan kuchini oshirish imkonini beradi, bu fanning asosiy maqsadidir.

Frensis Bekon o'rta asrlar sxolastik mantiqini vaqtni behuda sarflash deb, tanqid qilgan. Ilm-fan oldiga yangi narsani kashf etish va ixtiro qilish vazifasi qo'yilganligi sababli, F. Bekonning fikricha, mantiq ixtirolar, kashfiyotlar mantiqiga aylanishi kerak. Arastu mantiq'I, uning "Organon" kitobi bilan bu vazifani bajarmadi va Fr. Bekon "Yangi organon" (1620) kitobini yozadi, u muallifning rejasiga ko'ra Arastuni "Organon"ni almashtirishi kerak edi. F. Bekon nafaqat sillogistika [7, 13-14-b.], balki barcha ilmiy tushunchalarni ham shubxa ostiga ko'yadi. Agar Arastu sofizmlarga qarshi kurashgan bo'lsa, u holda Fr. Bekon dunyoni to'g'ri bilishga xalaqit beradigan, voqelikni buzadigan "butlar" (arvohlar) bilan kurashishni boshladi. Haqiqatni bilishga to'sqinlik qiladigan bunday butlar, Fr. Bekon fikricha, to'rtta xil: urug', g'or, bozor va teatr butlari [7, b.18-20].

Ammo butlarni ag'darish etarli emas. Inson ongiga yordam vositasini berish, odamga haqiqatga olib boradigan bilim usullarini o'rgatish kerak. Ushbu usul induksiya bo'lib, Fr. Bekon fikricha, u asta-sekin alohida faktlardan umumiy qoidalarga ko'tarilishni o'rgatadi.

Fr. Bekon - frantsuz ma'rifatparvarligi rahbarlari tomonidan keyinchalik tan olingan va qo'llab-quvvatlanadigan fanlarning yangi tasnifi muallifidir. U empirik usulning batafsil tavsifini berdi, eksperimental bilimlarning "samarali" va "nurli" tajribalari, shuningdek, eksperimentning turli shakllarini ko'rsatdi. Bekonning asosiy xizmatlaridan biri - bu uning induktiv usulni asoslashidir. Ushbu induksiya yordamida Fr.

Bekon narsalarning muhim shakllarini izlashni o'ylardi, ya'ni, narsalarning xususiyatlarining oxirgi sababini.

Albatta, Fr.Bekondan oldin bilishning induktiv usuli yoq edi deb aytish mumkin emas. Bu aldanish bo'ladi. Ko'proq yoki kamroq fikrlaydigan inson har doim ota va ona - bu ota-onalar, kunduzi va kechasi bir kunni tashkil qilishini tushungan. Induksiya ilmiy tahlil usullaridan biri sifatida qadimgi dunyoda faol ishlatilgan. Biroq, Fr.Bekondan oldin ilmiy tafakkurning umumiy chizig'i asosan deduktiv ma'noda rivojlandi, qadimgi va o'rta asr mutafakkirlari avval umumiy tushunishga harakat qilishdi, so'ngra undagi o'ziga xoslikni ajratib ko'rsatishdi, masalan, avval tabiat nimaligini, keyin unga xos bo'lgan hodisalarni .

Fr. Bekonning fikricha, eksperimental ravishda tabiatni faqat induktiv usulda bilish mumkin. U haq edi, shuning uchun bu yondashuv falsafa mutaxassislari tomonidan qabul qilingan, bu o'z-o'zidan ingliz fani uchun katta yutuqdir. Bilish, deydi u, tajriba yordamida bitta faktdan umumiy xulosalarga o'tish mumkin. Aniqki, faqat empirik bunday fikrga ega bo'lishi mumkin edi.

Induksiya to'liq va to'liqsiz bo'lishi mumkin. Eng ishonchli to'liq induksiya, ya'ni. berilgan barcha birliklarining sifatlarini o'rganishga asoslangan holda, butun ob'ektning, butun umumiy faktlarning sifatlari to'g'risida xulosa. Biroq, fanda to'liq induksiyadan foydalanish har doim ham mumkin emas, aksariyat ilmiy kashfiyotlar umumiy birliklarining bir qismini o'rganish asosida amalga oshiriladi. Boshqacha aytganda, olim asosan tugallanmagan induksiyaning qo'llashga majbur. Aks holda, odamning fazilatlarini o'rganishga urinib, u, albatta, ilmiy bo'lishga, sayyoradagi barcha odamlarni o'rganishga majbur bo'lardi. Birinchi yoki ikkinchi turdagi induksiyaning qo'llash muammosi va tugallanmagan induksiyadan foydalanish mumkin bo'lgan sharoitlar har

zamon va xalqlarning falsafa fanining eng murakkab savollaridan biridir.

Fr.Bekonning xizmatlari shundaki, u usulning klassik tavsifini va uni qo'llash qoidalari bo'yicha tavsiyalarni bergan. Bir so'z bilan aytish mumkinki, agar qadimgi va o'rta asr olimlari bir paytlar berilgan an'anaga amal qilib, deduktiv usulni qo'llab-quvvatlagan, ishlab chiqqan va rivojlantirgan bo'lsa, demak Fr. Bekon induktiv usulni shu darajaga ko'tarib, uning ilmiy jihatdan deduktiv usul kabi asosli va ahamiyatli ekanligini isbotladi. F. Bekon davridan boshlab falsafiy tahlilning teng usullari sifatida deduktsiya va induktsiya birlashtirildi. Va, Angliya esa ilmiy asoslangan induktiv usulning vatani ekanligi bilan haqli ravishda faxrlanadi.

Shunday qilib, Fr. Bekon o'z zamondoshlariga va keyingi davr falsafasiga, vatandoshlarga va chet ellik olimlarga o'z g'oyalarini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishda ham, o'z qarashlariga qarshi dalillarni ilgari surishda ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Aytishimiz mumkinki, Fr. Bekon ko'plab zamonaviy va keyingi mutafakkirlarni yangi klassik fan ruhi bilan yuqtirgan.

Fr. Bekonning o'zi aslida falsafa fanining butun davrini tashkil qilgan bo'lsada, u o'z vatandoshlariga eng kuchli ta'sir ko'rsatgan. Darhaqiqat, u mamlakatdagi barcha ingliz falsafasi va ijtimoiy fikrining o'ziga xos belgisi bo'lgan empirizm asoschisiga aylandi. Tan olish kerakki, falsafiy an'analarda u faqat ingliz materializmining asoschisi va eksperimental fan metodologiyasi sifatida tan olingan va u ham empirizm asoschisi ekanligini aniq anglamaydilar. Umuman olganda, Fr. Bekon tarixning ajoyib bosqichlariga mansub bo'lib, ular bilan tanishish bizni boyitishda davom etmoqda, chunki insonlar mafkuraviy o'tmishi bilan taniqli, iste'dodli va aqlli mutafakkir-faylasuf va yozuvchining ochiq va ta'sirli taqdimotida o'qitiladi.

Taniqli ingliz faylasuflaridan biri, kingaki Fr. Bekon kuchli ta'sir ko'rsatdi, bu Jon Lokk (1632-1704) - Fr.Bekoning shogirdi va uning materializmining "sistemizatori", u falsafiy ontologiyani yangi tabiatshunoslik uslubiga moslashtirishdi. Oksford kolleji bitiruvchisi, u bilimning empirik nazariyasini to'liq ishlab chiqdi. Lokk Bekon materializmi va empirizmining vorisiga aylandi, u o'z g'oyalarini o'sha paytda Angliyada gullab-yashnayotgan Kembrij neoplatonizmi, karteziyanizm va an'anaviy sxolastik falsafaga qarshi o'jar kurashda rivojlantirdi. O'sha asrning 80-yillarida Lokk Gollandiyada edi, u erda Uilyam Oranlik bilan yaqinlashdi va Uilyam Angliya qiroli deb e'lon qilganidan keyin o'z vataniga qaytdi. Bu aloqalar Lokkning ijodiga samarali ta'sir ko'rsatdi.

Lokk falsafasining markaziy g'oyasi - bu dastlab berilgan (tug'ma) g'oyalar, shu jumladan Xudo g'oyasi mavjud emasligi haqidagi g'oya. Insonning barcha bilimlari uning tajribasidan kelib chiqadi. Lokk tajribani ikki turga ajratdi - tashqi, sezgilar natijasida va ichki, inson tanasi va ongida aks etishi natijasida. Bilim - bu Lokkda murakkab ierarxiyaga ega bo'lgan jismlar haqidagi bilim. U asosiy jismlarni ajratadi - kengayish, harakat, raqam, zichlik. U ularni oddiy fikrlar deb atadi. Fikrlar ikkinchi darajali jismlar bilan mos kelmaydi - tovush, hid, ta'm, rang bilan. Dunyodagi hamma narsa oddiy g'oyalarni qo'shishning odatiy usuli bilan shakllanadi, faqat turli darajalarda va shakllarda. Shunday qilib oddiy g'oyalar murakkablashadi - moduslar, moddalar va munosabatlar.

Fikrlar orasida Lokk bir nechta muqobil juftlarni ajratib ko'rsatdi: haqiqiy va ixtiro qilingan, tushunarli va noaniq, etarli va etarli emas. U bilishga katta e'tibor berdi. Lokk, bilish haqiqatga mos kelguncha, haqiqat ekanligiga ishongan. U bilishning uch turini aniqladi: intuitiv, ko'rgazmali va sezgir. Intuitiv bilish - bu shaxsning o'zi, uning borligi, bunda qo'shimcha isbot talab qilinmaydi. Ko'rgazmali bilish - bu

ilgari eng buyuk aqlar tomonidan berilgan yoki ma'lum bo'lgan omillar tomonidan, masalan, matematika, axloq qoidalari, Oliy mavjudotning mavjudligi. U yakka narsalar, individual hodisalarni bilishni sezgir deb ataydi. U sezgir bilishni eng kam ishonchli deb bilganligi uchun, u tajribaga katta e'tibor berdi.

U 20 yil davomida o'zining asosiy asari - "Inson tushunchasi haqidagi esse" ustida ishlagan. Lokkning asosiy g'oyasi - haqiqat yoki yolg'onmi - bu g'oya (va ularning aksi), ular ko'rsatgan narsalarga mos kelishi yoki mos kelmasligi, tajriba orqali qabul qilinganligi va kombinatsiyasi. Bu fikrdan ko'rinib turibdiki, Lokk falsafasiga o'z davrining ilmiy tafakkurining o'ziga xos xususiyati, xususan, 17-asr falsafasida ustun bo'lgan mexanistik materializm tamoyillari ta'sir ko'rsatgan. "Aqlda hech qachon sezmagan narsa yo'q" – bu uning mashhur so'zlari. Yangi davr tafakkur tarixida J. Lokk falsafasining ahamiyati katta: uning bilish jarayonining tuzilishini ishlab chiqishi doimiy ahamiyatga ega. Lokkning yondashuvlari, u muhokama qilgan mavzular va olingan natijalar keyingi davrning butun Britaniya falsafasida iz qoldirdi. Bu materialistik (Toland, Xartli va Pristli) va idealistik-agnostik (Berkli va Xyum) ta'limotiga ham tegishli. Lokkning bilimlar nazariyasi deist E.Kollinzga, axloqshunoslar E. Shefstberi va B.Mandevilga va 18-asr ingliz va Shotland estetikasining butun bir guruxiga - J. Addison dan X. Xomgacha kuchli ta'sir ko'rsatdi. Asrning ikkinchi yarmida Lokk barcha Evropalik ma'rifatchilar uchun asosiy nazariy obro' edi. Volter va Kondilyak Frantsiyada uning falsafiy g'oyalarning ochiqdan -ochiq zafarli yurishiga asos soldi »[19, 74 -bet].

Jon Lokk ham buyuk ma'rifatparvar edi: u Angliya falsafasida uzoq vaqt davomida uni diniy aqidaparastlikka bo'ysunishdan qutqargan "ishtiyoq davri" dan "aql davriga"

o'tishni amalga oshirdi. Lokk inson ongi hisob-kitoblarining nomuvofiqligi va miyopi zaifligini qanchalik qayd etmasin, u qat'iy tasdiqlangan dalillarga tayanib, oxir-oqibat odamlarning barcha tashabbuslari va harakatlarining etakchisiga aylanishiga ishonchi komil edi, barcha sub'ektivlikni qat'iy va izchil nazorat ostiga oladi, ko'r-ko'rona e'tiqod va o'zboshimchalikni yengadi, beparvolik va jaholatni yo'q qiladi va fanni barcha faoliyatida insoniyat uchun qo'llanma sifatida o'rnatadi den ishongan [19, 75 - bet]. Va "faollik odamlar uchun eng muhim narsadir" [16, 343 -bet] degan bu fikrlar bilan materialist J. Lokk bugun biz uchun ayniqsa qadrlidir.

Ingliz empiriklarining kuchli raqibi bor edi - frantsuz Rene Dekart, klassik ratsionalist. Haqiqatni yolg'iz tajribalar yordamida izlagan empiriklardan farqli o'laroq, u haqiqatni topishning yagona universal usulini topish zarurligini ta'kidladi, bu uning nazarida empirik emas, nazariy bo'lishi kerak edi. Empirizm tanlangan usulning to'g'riligini yoki yolg'onligini tasdiqlashi mumkin edi. U matematikani insoniyatga shunday usul bera oladigan fan deb hisoblagan. Dekart va karteziyaliklarning bahslariga qarshilik ko'rsatish oson emas edi. Bu kurashda materializmning yangi shakli - mexanistik materializmning asoschilaridan biri bo'lgan ingliz faylasufi Gobbes Dekartga qarshi bo'lib, F. Bekonning tarafini qat'iy oldi.

Tomas Gobbes (1588-1679) klassik ta'limni Oksford universitetida olgan. Uning dunyoga qarashiga 17-asr burjua inqilobi katta ta'sir ko'rsatdi; u Kromvel ideologlaridan biri edi. Gobbes Bekon bilan bir necha bor shaxsan suhbatlashgan, Galiley, Gassendi, Dekartni asarlarini o'qigan. Gobbesning falsafadagi asosiy yutug'i shundaki, u tarixda birinchi bo'lib mexanistik materializmning to'liq tuzilishiga tartib keltirdi. Gobbning materializmi ikki xil edi. Bir tomondan, u o'zidan oldingi barcha

materialistik fanning eng yaxshi yutuqlarini o'zida mujassam etgan, yaxlit, uyg'un tizim yaratdi. Boshqa tomondan, bu 17-asr materializmi edi. Masalan, Gobbes geometriya va mexanikani ilmiy tafakkurning ideal modeli deb hisoblagan. Va u dialektikani bunday model deb o'ylamasdi, chunki dialektikaning umuminsoniy qonunlari Gegel tomonidan taxminan 150 yildan keyin yaxlit uslubga birlashtiriladi.

Gobbs bilim kuch ekanligiga ishongan va uning uchun yagona haqiqat jamiyatga iloji boricha ko'proq hayotiy yordam beradigan falsafa edi. U tabiatni faqat o'sha paytdagi ingliz falsafasi uslubida idrok etdi - u uchun bu harakat tabiati, turi, hajmi va umumiy ierarxiyadagi o'rni bilan farq qiladigan jismlar to'plami edi. Har qanday tana yoki hodisa bu jismlarning turli xil versiyalarda va turli darajadagi sintezi natijasidir. Gobbesning so'zlariga ko'ra, harakat uning asosiy printsiplida eng oddiy harakatdir, boshqa barcha harakat shakllari har xil turdagi harakatlarning kombinatsiyasidir.

Falsafiy an'analar Gobbsni materialist deb hisoblasa -da, shunga qaramay, uning qarashlarida Dekartning ta'siri seziladi. Biz Gobbes o'z nuqtai nazarida ratsionalizmni nominalizm bilan birlashtirgan degan fikrga qo'shilamiz. Gap shundaki, Gobbs tabiatning ob'ektiv ravishda mavjud bo'lgan sifat xilma-xilligini rad etdi. U hissiy fazilatlar narsalarning o'ziga xos xususiyatlari emas, ular faqat ularni idrok etish shakllari, deb ishongan.

Gobbs fazoning ikki turini ajratdi - haqiqiy jismlar borligi va inson aqli yaratgan makon (fantazm), shuningdek harakatning ikki turi - harakatning sub'ektiv qiyofasi sifatida tana va vaqtning haqiqiy harakati. U bilishning ikkita usulini - mexanikaga xos mantiqiy deduktsiya va empirik fizikaga xos mantiqiy induktsiyani ajratdi. Mantiqda Gobbs qadimgi yunon stoiklarining nominalizm ta'limotining tarafdori bo'lgan (miloddan avvalgi IV-II asrlar). Uning so'zlariga ko'ra, fikrlash

- bu ismlarni bog'lash va ajratishdir. Siz nafaqat miqdor va jismlarni, balki tushunchalarni (ismlarni), munosabatlarni, jumalarni va so'zlarni ham qo'shishingiz va olib tashlashingiz mumkin, degan edi u. Ikkita ism (tushuncha)ning qo'shilishi, Gobbsga ko'ra, hukmlar va ikkita hukmning qo'shilishi - sillogizm va nihoyat, bir nechta sillogizmlarning qo'shilishi isbotni beradi. Mantiq Gobbs tomonidan yolg'onni fandan ajratish usullari va usullari haqidagi fan deb ta'riflangan. U mantiqda markaziy joyni belgilar nazariyasiga ajratdi.

Gobbs nomlarni ijobiy va salbiy, yakka va umumiy, oddiy va murakkab, bir ma'noli va ko'p ma'noli, birlamchi va ikkilamchi qilib ajratdi. Uning fikricha, tushunchani aniqlash - bu ismning ma'nosini to'g'rilash va uni boshqa ma'nolardan farqlash; ta'rif - bu fikr yuritish, uning predikati iloji boricha mavzuni qismlarga ajratadi va imkonsiz bo'lganda aniqlaydi. Mantiqda Gobbs fikrlashning uchta qonunini o'z ichiga oladi deydi: ayniyat qonunini u fikrlashda ishlatiladigan ismlarning qat'iy aniqligi tamoyili sifatida talqin qilgan; qarama-qarshilik qonunlari va chiqarib tashlangan uchinchilik u tomonidan bir-birini istisno qiluvchi nomlarni birlashtirmaslik talabi sifatida talqin qilingan.

Gobbs belgilar tasnifi haqida qisqacha ma'lumot berdi. Lokk singari u ham keyinchalik ishlab chiqilgan semiotikaga o'z hissasini qo'shgan. Gobbesning jahon ilg'or fikrlash tarixidagi asosiy xizmatlaridan biri shundaki, u ruhoniy oilasida tug'ilgan bo'lsa-da, falsafaning ilohiyotga bo'ysunishiga qarshi chiqqan.

Garchi Jorj Berkli (1685-1753)-faylasuf, empirio-tanqidiy nazariy salafchi, Angliya cherkovi episkopi va 18-asrda ishlagan bo'lsa-da, klassik ingliz falsafasi vakillaridan biri sifatida u haqida bir necha so'z aytaylik. Berkli, avvalgilaridan farqli o'laroq, sub'ektiv idealizm va materializmni rad etgan vakili edi. U materiya tushunchasini tanqid qildi, uni ob'ektiv

voqelik sifatida tan olmadi. U Lokkning materiya va makon haqidagi tushunchasiga, moddalarning sifatlarini birlamchi va ikkilamchi bo'lishga qarshi chiqdi. U beshta yirik falsafiy asar yozdi, bunda ingliz falsafiy tili imkoniyatlarining boy xilma-xilligi to'liq namoyon bo'ldi.

Falsafiy so'z boyligi aniq ifodalangan ilmiy va mavhum xarakterga ega va falsafaning o'zi qadim zamonlardan beri ijtimoiy fanlar malikasi hisoblangan. Shuning uchun, yuqorida aytganimizdek, xususan, XIV-XVII asrlardagi ingliz falsafiy kontseptual tizimini faqat faylasuflarning asarlari asosida tergov qilish xato bo'ladi. Falsafiy tushunchalar va toifalar o'qituvchilar, siyosiy va jamoat arboblari, yozuvchilar, ijtimoiy olimlar tomonidan keng qo'llanilgan. Maqsad - ingliz falsafiy kontseptual tizimini va ingliz falsafasi mumtozlarining asarlaridagi so'z boyligini o'rganish, chunki biz o'z tadqiqot doiramizga Mor, Shekspir, S. Marlo, T. Elliot, E. Filmore va ingliz tilining boshqa ko'zga ko'ringan vakillari, ular dunyoqarashi, qiziqishlari, iste'dodi va ijodkorligi tufayli falsafiy lug'atning boy imkoniyatlarini faol ishlatgan, lekin maxsus ilmiy maqsadlar uchun emas, balki shunga qaramay, ularning chuqur, haqiqiy falsafiy ma'nosida. Shunday qilib, ular har tomondan va badiiy va falsafiy jihatdan ham o'z tarafdorlarining tafakkurini boyitdi. Va bunday amaliyot biz uchun falsafiy tushunchalar va atamalarning mavjudligi va faoliyatining asosiy mezonidir.

Masalan, Tomas Morni (1478-1535) olaylik. U Boetsiy, Bruno, Suqrot va boshqalar kabi buyuk mutafakkirlarning taqdiriga sherik bo'ldi, ya'ni e'tiqodi uchun qatl qilindi. U Oksford universitetida o'qigan, 1529-1532 yillarda Angliya kantsleri bo'lgan. Uning "Utopiya" asari faqat falsafiy asar emas, bu falsafiy tushunchalar va so'zlar bilan to'la ijtimoiy-siyosiy risola. Ideal jamiyatda, Morga ko'ra, shaxsiy va hatto shaxsiy mulk bo'lmasligi kerak, hamma kuniga 6 soat ishlashi kerak.

Siyosatda hamma teng, saylov tamoyili amalda, jamiyatning asosini oila tashkil etadi, u nafaqat qarindosh, balki ishlab chiqarish o'chog'i hamdir. "Utopiya"ning birinchi qismi - bu Angliyaning o'sha zamondagi axloqini satirik tarzda tasvirlaydigan adabiy asar. Xulosa shundan iboratki, na Mor, na Shekspir, na boshqa mutafakkirlar falsafiy so'zlarsiz ijod qilolmasdilar. Bundan tashqari, biz shunday fikrdagi, aynan falsafiy lug'atdan foydalanish, ya'ni dunyoqarash tushunchalari va toifalarining universal ifodasi sifatida, ushbu so'zlar mualliflarning ajoyib asarlar yaratishiga sabab bo'ldi.

Shunday qilib, XV-XVI asr ingliz falsafiy lug'ati ikkita asosiy omil - o'sha davr ingliz jamiyatida sodir bo'layotgan voqealar va Uyg'onish davrining buyuk ingliz mualliflari ijodi ta'siri ostida shakllangan va rivojlangan degan xulosaga kelishimiz mumkin. Insonlar davrni, davr esa munosib insonlarni yaratdi. Ingliz mutafakkirlarining ijodkorligi faqat ingliz va boshqa tillarning leksik resurslaridan faol foydalanish, mavjud atamalarni yangi, xilma-xil va boyroq ma'nolar bilan to'ldirish bilan amalga oshishi mumkin edi.

O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar

1. Ingliz falsafiy tushunchalar tizimi qachon shakllangan va rivojlana boshlagan?
2. Bu jarayonga eng ko'p bevosita ta'sir qilgan narsa nima?
3. XIV-XVII asrlardagi kabi o'rta asrlarda ham yirik ilmiy va falsafiy kashfiyotlar portlashlari bo'lganmi? Nega?
4. Uyg'onish va Yangi davrda misli ko'rilmagan qadriyat va yuksaklik kasb etgan shaxs tushunchasi qachon shakllana boshlaydi?
5. Qaysi tilning falsafiy lug'ati XIV-XVII asrlar ingliz falsafiy birlashmalaridan asosiy bo'g'in biriga aylandi?

6. Umuman zamonaviy ingliz tilining ajralmas qismi sifatida zamonaviy ingliz falsafiy tushunchalarining o'zagi qachon shakllangan?

7. XV-XVI asrlar davrining qaysi voqealari ingliz falsafiy tushunchalarining shakllanishi va rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatdi?

8. Yevropa jamiyatini larzaga solgan va tubdan o'zgartirgan o'zgarishlarga nima sabab bo'ldi?

9. Uyg'onish davriga ideal nima uchun kerak edi?

10. Uyg'onish davrining birinchi faylasufi kim? 11. Qaysi faylasufning yutuqlari butun kashfiyotlar zanjiriga sabab bo'lgan qaysiki o'z navbatida XVII asr ilmiy inqilobiga olib kelgan?

12. XVII asr ingliz falsafasini ilmiy jihatdan oldindan bilgan mutafakkirlardan biri kim edi?

13. Tabiatshunoslikni eksperimental o'rganish asoschilaridan biri kim bo'ldi?

14. Empirizm vakillari bo'lmish XVII asrning yirik ingliz faylasuflarini ko'rsating.

15. XV-XVI asrlarda ingliz falsafiy lug'ati qanday asosiy omillar ta'sirida shakllandi va rivojlandi?

IKKINCHI QISM. UYG'ONISH DAVRI FALSAFASINING YANGI LEKSIKONI VA UNING TUZILISHI

2.1. Falsafiy tushunchalar tarkibini ishlab chiqish va to'ldirish tendentsiyalari

Uyg'onish davrida asrlar davomida rivojlangan san'atga bo'lgan munosabat o'zgaradi, san'atning "mexanik" va "erkin"ga bo'linishi yo'q qilinadi, badiiy faoliyatning nisbatan mustaqil sohasi shakllanadi, uning mahsulotlari yangi funktsiyalarni bajarishni boshlaydi. yangi ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish ehtiyojlariga muvofiqlik nuqtaiy nazardan. Bu katta sa'y-harakatlar va muhim kashfiyotlar davri edi, uni zamondoshlar munosib tarzda baholamadilar va ularning natijalari asrlar osha oshib borayotgani insoniyat jamiyatining hayotida hal qiluvchi omillardan biriga aylangandagina tushunildi. Aynan o'sha paytda zamonaviy tabiatshunoslik asoslari va ular bilan birgalikda texnologiyaning jadal rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratildi, bu keyinchalik jamiyatning iqtisodiy tuzilishida sanoat inqilobiga va uning sanoat asosida yanada rivojlanishiga olib keldi [22, p. 16]. Endi falsafa, fan, san'at bir butun tuzulmaning qirralari sifatida qabul qilina boshlandi va ijodkor hazillash, aktyor, hunarmandchilik sohibidek tasavvur qilinmadi. Aksincha, endi u ko'proq mutafakkir, shuning uchun uning ishi, shaxsiyati gumanistlarning alohida e'tiboriga aylanadi. Yangi turdagi ziyolilar paydo bo'ladi: yozuvchilar, olimlar, rassomlar, ularning asarlari eng katta madaniy va sanoat inqilobi davrini, eski turdagi ijtimoiy munosabatlarning parchalanishini va o'sha davrga mos keladigan tafakkur turini aks ettiradi.

Garchi Uyg'onish davrining tubdan o'zgarishi gumanistlar tomonidan eskirgan tarzda boshdan kechirilgan va

tushunilgan bo'lsa -da, eski "kreatsionistik mantiq" tushunchalari va tamoyillarining keskin o'zgarishi o'zini manoyon qila boshladi. Nazariy tafakkur sohasida yangi sababiylik kontseptsiyasining shakllanishi boshlanadi va uning asosida tabiat hodisalarini, so'ngra inson faoliyati tushuntirishning tubdan yangi sxemalari shakllanadi, toifalar mazmuni, bilish faoliyati o'zgartiriladi.

Har bir madaniyat kontekstida, uning turli bosqichlarida, o'ziga xos qarama-qarshi tendentsiyalarni ajratish mumkin, yani bir davr madaniyati doirasidagi uslublar shakllanishining ko'pligini ko'rish mumkin. Empirizm va ratsionalizm falsafiy tafakkuri tarixidagi bunday hodisalarning qarama-qarshi shakllarida, o'rganilayotgan davr madaniyatining intellektual yadrosining rivojlanishi, transformatsiya markazining o'zgarishi, madaniy kontekstlarning o'zgarishi va qiymat yo'nalishlarida o'zgarishlar yuz berdi. Hayotning barcha jabhalarini to'liq qamrab olish davrning ilmiy va badiiy adabiyotida amalga oshiriladi, bu davrning eng muhim asarlarini o'sha davrning ma'naviy muhitini, dunyoqarashi va dunyotushunish tabiatini tiklash vositasiga aylantiradi, yani, mutafakkir - o'tmishdagi odamining dunyoqarash usullaridan keskin farq qiladi. Mutafakkirlarning ijodiy maxsulotlari nafaqat o'zlarining davrini ko'rsatibgina qolmay, balki ilmiy tushunchalarning milliy til orqali ifodalanishini tizimlashtirishda ham muhim rol o'ynadi.

O'sha davr ingliz tili mukammal falsafiy til bo'lishdan yiroq edi. O'sha davr mutafakkirlari, bu esa ingliz zabon falsafasining keyingi rivojlanishiga jiddiy to'sqinlik qilayotganini tushunishlari ayon edi, chunki terminologiya va tushunchalarning kontseptual apparatlarining aniqligisiz fikrlashning to'g'riligiga va uning haqiqatiga ishonib bo'lmasdi. "So'zlar fikrlarga mos kelishi kerak; so'zlarning aniq emasligi talqinni chalkashliklarga olib keladi va ma'noni

noto'g'ri tushunishga olib keladi va uni haddan tashqari ifodalashda mavjudlik va tafakkur tabiatining buzilishiga ham olib keladi" [27, 66 -bet]. Bularning barchasi o'sha davr tilining so'z boyligiga, umuman olganda ingliz tili va xususan falsafiy tilning rivojlanishi va boyitilishi tendentsiyalariga ta'sir qilmasgan iloji yoq edi.

Dunyoning falsafiy tahlil va bo'linish darajasi oshib borayotgani falsafiy lug'at tizimida terminologik lug'at sonining asta -sekin o'sib borishi, shuningdek, atama ma'nolari o'rtasidagi giperogiponimik aloqalarning rivojlanishida namoyon bo'ladi; individual fikrlovchilarning davriy yaratilishi, falsafiy tartibdagi matnlarning mazmun tarkibida terminlarning pozitsiyalari o'zgaradi, ularning adekvatligi kuzatiladi. Aytgancha, Boetsiy Lotin falsafiy terminologiyasini birinchi ishlab chiquvchilaridan biri hisoblanadi, yunon tiliga mos kelgan holda, garchi bu sohada ko'p ishlarni Tsitseron qilgan bo'lsa ham. U Porfiriyning "Kirish" asarini tarjima qiladi - bu asar o'rta asrlar mantig'ining risolasiga aylandi, uning tushunchalari, muammolari va talqinlari doirasini belgilab berdi. "Boetsiyning falsafiy terminologiyani (lotin tilida - K.Sh.) aniqlashtirish, tarjima qilish, batafsil bayon qilish va rivojlantirish bo'yicha bunday muhim asari bo'lmaganida, o'rta asr sxolastikasining keyingi rivojlanishini tasavvur qilib bo'lmaydi" [27, s. 73].

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, tadqiqot davridagi ingliz falsafasi tilining rivojlanish tendentsiyasi va nutqiy ifodasi so'z boyligida namoyon bo'ladigan uning kontseptual apparati yanada to'ldirilishi qiziqish uyg'otadi. Oldingi bob va paragraflarda biz ingliz falsafasining asosiy tushunchalari tili va lug'ati bilan bog'liq bo'lgan til ichidagi va ekstalingvistik omillar haqida batafsil to'xtalgan edik.

Falsafada til muammosi va uning tarixi tadqiqot vositasi sifatida qiziqish juda erta o'zini namoyon qildi: hatto Platon substantsiya toifasini tahlil qilib, bu tushunchani ifodalovchi atamaning etimologiyasini tahlil qilgan edi [25, 439-440-bet]. Aristotel ham falsafiy terminologiyani e'tiborsiz qoldirmadi - "Metafizika" nomli V-kitobining barchaqismi falsafaning asosiy atamaları - boshlanish, aql, element, tabiat, zarurat, yagona, mohiyat, miqdor, sifat, qism, butun va boshqalarni aniqlashga bag'ishlangan edi. [1]. Keyinchalik bu qiziqish XVI-XVII asr falsafasiga o'tdi. «Insonlarni nutq birlashtiradi, - deb yozgan edi Fr. Bekon 1620 yilda, - lekin so'zlar olomon tushunchasiga muvofiq o'rnatiladi. Shunday qilib, so'zlarning yomon va bema'nilik bilan o'rnatilishi aqlni hayratda qoldiradi ... So'zlar ongni to'g'ridan-to'g'ri buzadi, hamma narsani chalkashtirib yuboradi va odamlarni bo'sh va son-sanoqsiz tortishuv va talqinlarga olib keladi» [7, 19-20-betlar]. Bu muammolarning oldini olish uchun bu so'zlarning aniq ma'nosini va birinchi navbatda, odamlar doimo o'ylaydigan narsalarni aniqlab olishimiz kerak.

70 yil o'tgach, biz shunga o'xshash fikrlarni J. Lokkning "Insonni tushunish tajribasi" kitobida uchramiz, u shunday deydi: "Tan olishim kerakki, dastlab so'zlarni o'rganishni o'ylamagan edim. Bilimlarimiz chegarasini aniqligini ko'rib chiq boshlaganimda, bu makon so'zlar bilan chambarchas bog'liqligini aniqlandi, agar siz ularning kuchi va ma'nosini sinchkovlik bilan ko'rib chiqmasangiz, bilim haqida juda oz narsa aytish mumkin ... Shuning uchun J. Lokk so'zlarning falsafiy qo'llanilishini alohida ajratib ko'rsatadi. So'zlarning falsafiy qo'llanilishini narsalarning aniq kontseptsiyasini etkazish va aqlning tayanishi mumkin bo'lgan va haqiqiy bilimlarni izlashda qoniqish mumkin bo'lgan aniq va shubhasiz haqiqatlarni umumiy qoidalarda ifodalashga xizmat qiladi". [16, 535 -bet].

Ikkala faylasuf ham tushunchalarni so'zlarga nisbatan o'rganishning muhimligiga ishonch hosil qilgan. Fr. Bekon singari J. Lokk ham tushuncha va so'zlarning bunday nomuvofiqligidan bitta xulosaga keldi: faylasuf ularning murakkab munosabatlarini tushunishga majburdir. Ularning orasidagi nomuvofiqlik, nomlarning o'zboshimchaliklari tushunchalarni tushunish jarayonini murakkablashtiradi. Biroq, bu qiyinchiliklar tushunchalarni tushunishning mumkin emasligiga olib kelmaydi, faqat odamning kontseptsiyalarga bo'lgan munosabatining to'g'riligini ko'rsatadi. Etimologik ma'lumotlaridan foydalanib, J. Lokk "substansiya" va "mohiyat" toifalarini tahlil qildi. Shuningdek, Hegel lingvistik shakllarni tahlil qilish va falsafiy tushunchalarni etimologik tahlil qilishga qanday ahamiyat berganligi ham bizga ma'lum. U "mohiyat" va "borliq" toifalarini va "hukm yurutish" tushunchasini (Urtel) o'rgangan [11, 273 -bet].

Faylasuflar tilning ong rivojlanishida juda katta o'rin egallashiga e'tibor qaratdilar, shuning uchun so'zlarning etimologik shakllanishi va ularning izchil ma'nosi ularni yaratgan va ishlatgan odamlarning yashash sharoitlari va ruhiy holatini aks ettiradi va so'zlarning ma'nosida ba'zan juda ibratli holatlar mavjud.

Ingliz falsafasining lingvistik (lug'at) bazasini, uning toifalarini o'rganish vositasi sifatida til tarixi haqida gapirganda, biz falsafaning shakl sifatida rivojlanishining turli darajalariga ko'ra, bu bilim sohasining bir necha jihatlarini nazarda tutamiz. fikrlashdan. Birinchidan, biz tabiiy ona tili so'zlarining kategorik - kengroq aytganda, - falsafiy tushunchalarini ifodalovchi so'zlarning etimologiyasi haqida gapirayapmiz, bu belgilangan tushunchalarning qadimiy, chuqur mazmunini ochib berishga imkon beradi; bular tafakkur shakllari sifatida falsafa kategoriyalarining

shakllanish darajasiga mos keladi [17, 13 -bet]. Tafakkur kategoriyalarining keyingi bosqichda rivojlanishini kuzatish uchun, ular falsafa toifalari sifatida shakllanishidan oldin, ularni ifoda etuvchi so'zlarning ma'no evolyutsiyasini va madaniyatdagi grammatik tuzilmalarni o'rganish zarurligi qayd etilgan; uzoq tarixiy davr mobaynida ko'rib chiqilayotgan tillarda so'zlashuvchi xalqlar madaniyatida ularni ifodalovchi so'zlarning ma'nolari va grammatik tuzilmalarining evolyutsiyasini o'rganish zarur [17, 14-bet]. Bu toifalar tadqiqotining vositasi sifatida til tarixining ikkinchi jihatini tashkil etadi. Uchinchi jihat - falsafiy terminlarining shakllanish tarixi: so'zlarning terminlar sifatida rivojlangan kategorik tafakkur tushunchalarini ifodalash, falsafiy tizimlar tarkibiga kirishi, bu falsafiy atamalarning semantik hajmining evolyutsiyasi va ayrimlarini almashtirish, o'zaro o'xshash falsafiy tushunchalarni ifodalash. Oxirgisi - til tarixi haqiqatidir, bu falsafiy tizimlar ichida kategoriyalarning shakllanishi va farqlanish jarayonini, ayniqsa falsafaning o'zi shakllanishini kuzatish imkonini beradi.

Har qanday milliy tilning shakllanishi va rivojlanish tarixi har doim o'ziga xos hodisadir. "Ingliz milliy tilining yozma shaklining shakllanishi XIV-XV asrlarga to'g'ri keladi va asosan dialektlarning markazdan qochma inertligi va frantsuz tilining ta'sirini yengish bilan bog'liq. Uyg'onish davriga kelib, o'rta asr jarayonlari bilan tillarning o'zaro bog'lashuviga o'tish allaqachon tugagan edi va London shevasi asosida milliy til shakllangan edi. Rivojlanishda frantsuz tilini yengib, ingliz tilining o'zi frantsuz tilining kuchli ta'sirida bo'ldi, bu uning so'z boyligiga aniq ta'sir ko'rsatgan» [20, b.119].

Alohida xalqlar orasida millatlar va milliy tillarning paydo bo'lishi jarayoni har xil davrlarda, rivojlanish intensivligi darajasiga, so'ngra ma'lum bir mamlakatda feodal munosabatlarining parchalanishiga, aholi tarkibiga va uning

geografik joylashuvi qarab davom etdi.. Birinchi "kapitalistik millat" Italiya edi. Italiya millatidan keyin Gollandiya millati ham paydo bo'ldi, keyinchalik frantsuz (1539 yilda rasmiy va yagona davlat tili frantsuz tili deb e'lon qilindi) va ingliz davlatchiligi (XV-XVI asrlar). Tudor hukmronligi yillari (1485-1607) Britaniya uchun eng gullagan davr bo'lgan. Angliyada absolyutizmning gullashi, milliy monarxiyaning davlat tamoyilining feodallar ustidan g'alaba belgisi bo'ldi. Mamlakat ingliz millatini shakllantirishning jadal jarayonini boshidan kechirdi. Ingliz millatining shakllanishi esa og'zaki va yozma milliy ingliz tilining yanada o'sishiga va tarqalishiga olib keldi. Til tizimidan tashqaridagi bu omil adabiy tilning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Umuman olganda, so'z boyligining rivojlanishi va takomillashuvi uning har bir tarixiy davrdagi imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyat va odamlarning o'z fikrlari va his - tuyg'ularini yanada adolatli, stilistik jihatdan xilma-xil va aniqroq ifoda etish istagi ortishi bilan belgilanadi. Bundan yana bir muhim xulosaga kelinadi: eng notinch ijtimoiy o'zgarishlar davrida tilni takomillashtirishning eng tezkor jarayonlari sodir bo'ladi. Shunday qilib, "milliy shakllanish davrida adabiy tilning lug'atini ishlab chiqish avvalgi milliy davrlarga qaraganda ancha jadal rivojlanmoqda, bu til rivojlanishining ichki va tashqi omillarining yaqin o'zaro ta'siri haqiqatini alohida ta'kidlaydi" [20, 134 -bet].

Boshqa tillardan o'zlashtirish jarayoni ham, so'z ishlab chiqarishning butun tizimi ham faollashadi. Ingliz falsafiy lug'ati tarkibining kengayishi ingliz millatining shakllanishi va rivojlanishi davrida jamiyat hayotida sifat jihatidan yangi hodisalarning paydo bo'lishini aks ettirdi. Yangi tushunchalarni ifodalovchi so'zlarning paydo bo'lishi bilan bir qatorda, ingliz falsafiy lug'atining ushbu davrining o'ziga xos xususiyati, allaqachon ma'lum bo'lgan tushunchalarni

ifodalash uchun yangi so'zlarning paydo bo'lishini ta'kidlash lozim. Bu asosan frantsuz tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning ko'pligi bilan bog'liq, lekin boshqa sabab ham bor edi, ya'ni ingliz lug'atining yangi ingliz davrining boshida (16-asr) rivojlanmaganligi, bu esa ayrim tushunchalarning ifodalanishining xilma-xilligi va beqarorligi bilan bog'liq edi.

Biz bilganimizki, har qanday hududiy shevalar har doim adabiy til negiziga qo'yiladi. Ingliz tili uchun adabiy tilni o'z me'yorlari bilan ataylab ajratish XVI asrda sodir bo'ladi, Angliya janubining tili, ayniqsa London tili shunday tilga aylanadi [38, s.97]. Darhaqiqat, XVI asrdan buyon Buyuk Britaniyaning boshqa mahalliy lahjalari deyarli milliy adabiy tilga hech qanday xavf tug'dirmadi [33, s.193]. Ingliz tili leksik tizimining rivojlanishi va takomillashuvini o'rganish uchun biz, odatda, diaxronik usuldan foydalanamiz, chunki o'zgarishlarning o'zi emas, balki faqat o'zgarish natijalari kuzatiladi. Demak, tillarning rivojlanishini kuzatish va faqat natijalarni solishtirish orqali xulosaga kelish mumkin. XV-XVI asrlar ingliz falsafiy tilining shakllanish jarayonini tushunish uchun, umuman, quyidagilarni hisobga olish kerak:

1) XIV-XVII asr yozuvchilari, tarjimonlari, olimlarining til haqidagi fikrlari;

2) davr grammatikasida aks ettirilgan grammatik qoidalar tizimlari;

3) izohli lug'atlar;

4) davrning fikrlash uslubi;

5) ijtimoiy fon.

Fr.Bekon kabi faylasuflar "so'z bilan emas, balki narsalar" bilan qiziqishgan va shuning uchun ham universal tilni yaratishni, ingliz tilini izchilligini, uyg'unligini, soddaligini yaxshilash orqali rivojlashini yoqlaganlar. Bunga ko'plab faktlar ko'maklashgan: ilmiy asarlar taqdimotining soddaligi, ratsionalizm falsafasidan kelib chiqqan tilga ratsionalistik

yondashuv, baland parvoz so'zlardan voz kechish va evfuistik nutq uslubidan yiroqlashish" [33, 172 -bet]. E'tibor bering, boshqa G'arbiy Evropa tillaridan farqli o'laroq, ingliz tili uchun mahalliy dialektlar, umuman olganda, adabiy tilni to'ldirish va XIV-XVII asrlar ingliz falsafasi tilini boyitish uchun leksik materiallarni boyitish uchun zaxiraga aylanmagan. Bu, biz o'rgangan tahlil davrining falsafiy tabiatiga ega bo'lgan yozma manbalarning butun korpusi tomonidan aniq isbotlangan. Shekspir va boshqalar, asosan, mahalliy dialektlar tili, biz ko'rib turganimizdek, xalqning ijtimoiy mansubligini, ish qahramoni yoki ish joyi, harakat joyi va vaqti tavsiflash uchun ishlatadilar.

Klassik tillarning adabiy va ritorik an'alarining tadqiqot davri amaliyotiga ta'siri haqida gapirmaslik mumkin emas. XVI asrda, purizmning gullab-yashnashi davrida ingliz jamiyatida, ayniqsa til sohasida, ingliz milliy tilining so'z boyligini rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha ikkita qarama -qarshi qarashlar bayon qilingan:

- 1) lotin tilini fan va falsafa tili sifatida saqlab qolinishi va
- 2) ingliz tilining inson faoliyatining barcha sohalariga tarqalishi.

XVI-XVII asrlar Angliya ritorikasida ko'p narsa. u yoki bu tarzda Qadimgi Yunoniston va Rim ritorikasi bilan bog'liq edi va ritorika ta'limoti, o'rta asrlarda kontseptual apparat bilan bog'liq holda boyitilgan va farqlanib, til nazariyasi va amaliyoti faniga ta'sir qila olmasligi mumkin emas edi [Xauell]. O'sha davrning falsafiy xarakterdagi adabiyoti, tahlil ko'rsatganidek, klassik kelib chiqish terminlari bilan to'la, masalan, G. Uilson asarlarida ("Ingliz tilida bayon qilingan mantiq san'atini o'z ichiga olgan aql qoidasi") , 1551, "Ritorika san'ati", 1553), R. Sherri ("Raqamlar va yo'llar haqidagi risola", 1550), R. Lever, T. Mor, Fr. Bekon, J. Lokk va boshqalar asarlarida ham.

Biz bayon qilgan tarixiy faktlar falsafa tili lug'atini rivojlantirish va to'ldirish muammosi bilan bevosita bog'liq, chunki ular mualliflarning ilmiy izlanishlarini tavsiflovchi ongli lingvistik ijodkorlikning muhim zaxirasi hisoblanadi; tilning leksik tarkibi va uning paydo bo'layotgan va rivojlanayotgan uslub va janrlar ehtiyojlari uchun to'ldirilishi ingliz milliy adabiyoti va birinchi navbatda falsafiy nasr uslubi sohasidagi izlanishlar bilan bog'liq.

Falsafiy lug'atni tahlil qila boshlagan holda, biz, birinchi navbatda, mazmun tomoni tilning lug'atini o'rganish uchun asos ekanligini tan olishimiz kerak. Ingliz tilining leksik tarkibi yangi va takomillashgan ilmiy kontseptual-mantiqiy tizimlarni ifodalash vositasiga aylanishi uchun kengayishni talab qildi. Yangi so'zlar va tushunchalar uchun fan va falsafiy tilga ehtiyoj katta edi. Buni ichki resurslar hisobidan, yoki tashqi, ya'ni yangi leksik birliklardan va, eng avvalo, klassik tillardan- lotin va yunonlardan olish hisobidan qondirish mumkin edi. Tilni nafaqat ilmiy, falsafiy lug'at bilan to'ldirish, balki keng ma'noda ilmiy va falsafiy asarlarni to'g'ridan-to'g'ri ingliz tilida yozish uchun zarur bo'lgan so'z boyligini boyitish muammosi dolzarb bo'lib bormoqda edi.

Chet el so'zlarini ob'ektiv tarixiy haqiqat sifatida o'zlashtirish u yoki bu darajada barcha tillarga xosdir; bu ularning evolyutsiyasi omili, til rivojlanishining muhim manbai, chunki lug'at har xil tashqi ta'sirlarga "ochiq" bo'lgan bilimlar sohasi bo'lib, jamiyatning ijtimoiy hayotida sodir bo'layotgan barcha o'zgarishlar o'z aksini topadi. Falsafiy asarlarda yangi so'zlar paydo bo'lganligi sababli, birinchi navbatda, ingliz milliy ongiga shu paytgacha noma'lum bo'lgan haqiqat va tushunchalarni belgilash va nomlash uchun, boshqa tillardan olingan va semantik mazmuni juda mavhum bo'lgan so'zlar tahlil qilinadi.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, yangi so'zlarni ma'lum darajada assimilyatsiya qilish va talqin qilish, asosan, mualliflarning maqsadli munosabati bilan rag'batlantirildi. Bunday holda, quyidagi usullar qo'llanildi:

1) yangi leksik birlik semantikasini keng kontekstda talqin qilish, uni turli kontekstlarda ishlatilishini ko'rsatish orqali emas, balki hodisaning mohiyatini (tabiatini) tushuntirish orqali yoki tushunchaning mantiqiy ta'rifi orqali: "Placabilitie is no little occasion moved to be angry, and not withstandinge either by his owne reason ingenerate or by consaile perswaded he omitteth to be revenged, and often times receiveth the transgressour ones reconciled in the limits and boundes whiche honestie hath appoynted in spekyng and doinge.." (T.Ellyot. Govern); - "Muvofiqlik - bu g'azablanish uchun kuchsiz intilish yoki qasos olishning sabablarini tushunmaslik, lekin ko'pincha gunohkorning yarashuvi halollik nutq va ishlarda ifodalanadigan chegarada bo'ladi"; "..moderation is the limits and boundes whiche honestie hath appoynted in spekyng and doinge.." (T.Ellyot.Govern.327); "..abstinence is wherby a man refrayreth from any thyng, whiche he may., take, for a better purpose.." (T.Ellyot.Govern.305); - "... tiyilish (mo'tadillik) namoyon bo'ladi ... odam o'zini rad qilishi mumkin bo'lgan hamma narsadan voz kechganda ... o'z manfaati uchun"; "...in the fyrste (volume) shall be comprehended the best forme of education or bringing up a noble children." (T.Ellyot.Govern.24); - "birinchi navbatda, olijanob bolalarni o'qitish yoki tarbiyalashning eng yaxshi shaklini tushunish kerak "; "wherein philosopher ought carefully and actively to have inquired of the strength and energy of custom, exercise, habit, education, imitation, emulation.." (F.Bacon.De Augm. VII.74). - "Faylasuf an'ana,

tajriba, urf -odatlar, ta'lim, taqlid, raqobatning intilishlari va kuchiga ehtiyotkor va ehtiyotkor bo'lishi kerak ..."

2) Yangi so'zlarni talqin qilishning ikkinchi usuli - tilda allaqachon ma'lum bo'lgan va mavjud bo'lgan boshqa ikkita so'zning ma'nosini birlashtirib, so'zning semantikasini tushuntirish. Shunday qilib, aniq belgilanmagan tushunchalarni bildiradigan so'zlar talqin qilinadi, ularning ma'nosi ko'lami juda keng va shuning uchun so'z noto'g'ri talqin qilinishi mumkin. Tushuntirish, masalan, ma'nosi qarama -qarshi bo'lgan ikkita so'z yoki tushunchani o'z ichiga oladigan, uning chegaralarini belgilashga yordam beradi: "Nowe trust I have sufficiently expounde the vertue called maturitie, which is the meane or mediocritie between slowthe and celerity, comunely called spedinesse..." (T.Ellyot.Govern.215). - "Endi etarlicha ishonch bilan men etuklik deb nomlangan fazilatni aniqladim, bu ... tezlik va chaqqonlik o'rtasida, odatda tezlik (tezlik) deb ataladigan vosita yoki vosita ...".

Bir qator holatlarda - kamdan-kam hollarda - tushuntirish ravshanligi uchun mualliflar tushuntirish so'ziga va uning antonimi bo'lgan leksik birlikka qarama-qarshi misolga murojaat qilishadi, masalan, placability "xotirjamlik, muloyimlik" so'zni talqin qilishda T.Eliot yozadi: "The vertue thereof is best knowen by the contrarye which is ..., called vulgarely wrathe..." (T.Ellyot. Govern.55). - "... fazilat ... shuning uchun qo'pol ... g'azab deb ataladigan narsaning teskarisi mavjud."

Masalan, yangi o'zlashtirma so'z acceleration -1531-[ad.lat.accelerationem, accelera-tus, accelerare, f.ac=ad+celer] T. Eliot tomonidan kiritilgan "tezlashtirish" asl germancha haste so'zning semantik hajmi bilan izohlanadi, u shu tariqa belgilangan so'z bilan sinonim munosabatda bo'ladi. Yoki yana: Contractio, onis, feare, a shrinking or

gathering together, a frowning, a contraction or shortening, a drawing in, a faintyng of courage" (T.Ellyot. Govern. 60). - "Qisqartirish ... qisqarish yoki birlashish ... qisqarish yoki qisqarish ... jasoratni kuchsizlantirish".. bu erda o'zlashtirma so'z contraction -1582 (ad.F.,ad.lat. contracti-onem) "kamaytirish" "shortening" qisqartirish sinonimi bilan izohlanadi. Yoki: "A compeller, or constrainer. Coactor" (Baret); - "Kimdir majburlamoqda yoki majburlamoqda. Hamkor"; "Cosmographe, a cosmographer, or de-scriber of the world" (Florio). - "Kosmografiya, kosmograf yoki dunyo, koinot tabiatini tasvirlaydigan odam."

Bu erda o'ziga xos xususiyat shundaki, lug'at mualliflari o'zlashtirib olingan so'z bilan ko'rsatilgan hodisa yoki kontseptsiyaning mohiyatini tushuntirmaydilar, balki milliy ongga tanish bo'lgan so'zni tanlaydilar va so'zlarni talqin qilish roli ham dastlab german tili so'zlari bo'lishi mumkin, lekin allaqachon mavjud va milliy ong tomonidan assimilyatsiya qilingan tildagi so'z.

Ba'zida so'z yaratuvchilar ma'lum bir so'zni ishlatishga turtki beradi, shu bilan birga taklif qilinayotgan leksik birliklardan birini tanlashga maslahat beradi. Masalan, Puttengem tushuntiradi: hyperbole "гипербола" - 1529 (a.Gr. hunepboly excess, exaggeration) "Giperbola, mubolag'a" ikkita yaratilgan so'z bilan overreacher "ayyor" va loud lyer "aldamchi, yolg'onchi": "Hyperbole or the overreacher otherwise called loud lyer ... I for his immoderate excesse call him the overreacher right with his original or loud lyer and we thinke not amisse..." - "Mubolag'a ... ayyor yoki yolg'onchi kabi ... Men shu payt tabiatdagi shunday ayyor odamni yoki suhbatdoshni chaqiraman ... va bu to'g'ri deb o'ylayman."

Falsafiy lug'at tizimida terminologik lug'at tarkibini ishlab chiqish va to'ldirish, tahlil qilingan davrda falsafiy

tushunchalarni konkretlashtirish tendentsiyasini quyidagicha shakllantirish mumkin: yangiliklarni kiritish, o'zlashtirish va talqin qilish, birinchi navbatda, osonlashtirildi. mualliflarning maqsadli munosabati bilan. Ko'pincha neologizmlar quyidagicha joriy qilingan:

a) yangi so'zning ma'nosini keng kontekstda talqin qilish, ya'ni. hodisaning mohiyatini tushuntirish yoki tushunchaning mantiqiy ta'rifi orqali;

b) yangilikning ma'nosini boshqa kunli ishlatiladigan ikkita so'zning ma'nosini birlashtirib tushuntirish;

c) qarama-qarshi lug'aviy ta'riflari bilan;

d) so'zni ishlatishni kerakligi orqali.

Shunday qilib, bu tendentsiyalar ingliz tili va xususan falsafa tilining so'z boyligini rivojlantirish va boyitish muammosiga bevosita bog'liqdir.

O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar

1. Nega Uyg'onish davri mutafakkirlari o'sha davr ingliz tilining

nomukammalligi ingliz tili falsafasining yanada rivojlanishiga jiddiy to'siq

bo'lishini tushundilar?

2. Birinchi "kapitalistik millat" qaysi davlat edi?

3. 16-asrda ingliz tilidagi fransuzcha o'zlashtirma so'zlarning ko'pligi nima

bilan izohlanadi?

4. Adabiy ingliz tilining negizini qaysi hududiy dialekt tashkil etgan?

5. XV-XVI asrlar ingliz falsafiy tilining shakllanish jarayonini tushunish

uchun nimani e'tiborga olish kerak?

6. Nega xorijiy so'zlarning o'zlashtirilishi evolyutsiya omili, til

taraqqiyotining muhim manbai hisoblanadi?

7. Yangi so'zlarni o'zlashtirish va talqin qilishga mualliflarning qanday

maqsadlari asosan hissa qo'shgan?

8. XVI asrda neologizmlar qanday kirib kelgan?

9. Ingliz tili va xususan falsafa tilining lug'at boyligini rivojlantirish va

boyitish muammosi bilan bevosita nima bog'liq?

10. Ingliz tilining leksik tarkibini kengaytirish nima uchun zarur edi?

2.2. Ingliz falsafasida mualliflik "men" tushunchasining xususiyatlari

Uyg'onish davri mualliflarining falsafiy asarlarini tahlil qilish bizni shunday mantiqiy xulosaga olib keldiki, inson uchun tashqi va ichki dunyoni falsafiy bilishning ahamiyati teng va teng baholidir. Inson uchun nafaqat tabiat yoki ijtimoiy hodisalarning xilma-xilligi bilan bog'liq holda, balki, eng avvalo, o'ziga, ichki dunyosiga, boshqa odamlarning ma'naviy dunyosiga nisbatan ham mohiyatini bilish cheksiz muhim edi. Va bu shunchaki qiziqish emas, balki chuqur, doimiy, bartaraf etilmaydigan hayotiy amaliy ehtiyoj edi. Busiz, hech bo'lmaganda, ma'lum darajada, doimiy qoniqish, insonning mavjudligini baholash mumkin emas edi. Kimdir tashqaridan emas, balki mutafakkirning o'zi tabiatan, ichki ehtiyojlariga ko'ra, har doim falsafiy fikr yuritadi, chunki u o'zini "boshqa" bilan bog'liq holda o'ylay olmasdan iloji yo'q.

Insonning olamdagi o'ziga xosligini, boqiy olam oldida o'zining o'likligini anglab yetishi uni "men" va "dunyo" o'rtasidagi asosiy bog'lanishlarni tushunishga undaydi. Shundan kelib chiqib, falsafa – bu falsafiy fikr yuritish va bu "inson mavjudligidagi asosiy voqea" degan xulosa kelib

chiqadi [28, 26-b.]. Faylasuf o'zini va butun dunyoni, o'zini va jamiyatni, o'zini va davlatini, ma'naviy olamini boshqalar bilan o'lchaydi. Shaxsning shaxsiy mavjudligi mumkin bo'lgan maksimal kenglikdagi g'oyalar va tushunchalar bilan, ya'ni falsafiy fikrlash bilan uzviy bog'liqdir [23, 25-bet; 6, 42-178-betlar].

Turli funksional uslublarni, jumladan (ayniqsa) ingliz ilmiy tilini shakllantirish muammosi juda yuzaki o'rganilgan. Bu sohada tarixiy tadqiqotlar zarurligi bir necha bor ta'kidlangan. "Tarixiylik hodisalarni to'g'ri tushunish uchun asosdir" [9, 5-bet] ta'kidlandi. Bu holat bizni o'rganilayotgan davrga shu nuqtai nazardan murojaat qilishga va Angliyada ilmiy uslub shakllanishining stilistik elementlarini aniqlashga undadi.

Falsafiy nutqning xususiyatlarini tavsiflashni davom ettirishdan oldin, zamonaviy ingliz tilidagi ushbu uslubga nima xos ekanligini tushunish kerak. Zamonaviy ilmiy uslubdan farqli o'laroq, ahamiyatsizlik kabi xususiyat o'rganilayotgan davrda keng namoyon bo'ldi, ya'ni. ilmiy taqdimot tavaliga taqdim etilayotgan mavzu bilan bevosita bog'liq bo'lmagan juda uzun tafsilotlarni qo'shish usuli; bunday ahamiyatsizlik ilmiy uslub shakllangan davr ilmiy nasri tiliga xos [32, 5-26-betlar]. Davrni taqdim etishning ilmiy shaklida muallifning mavjudligi tuyg'usi xarakterlidir. Umuman olganda, sarlavhalar, masalan, ko'pincha so'zlarga juda murakkab rang berish bilan tavsiflanadi: "An alarum against Vserers: containing tryed experiences against worldly abuses, dc. Heereunto are annexed the delectable Historie of Forbonius and Pris-ceria: with the lamentable Complaiut of Truth ouer Eglant. Written by Thomas Lodge, of Lincolnes lune, Gentleman"; "The famous true and Historical life of Robert secound Duke of Normandy, surnamed for his moustrous birth and be-hauior, Kobin the

Diuell. Wherein is contained his dissolute life in his youth, his deuout reconcilement and vertues in his age: interlaced with many straunge and miraculous aduentures. Wherein are both causes of profite, and manieconceits of pleasure"; - "Ogohlantirish: dunyoviy tushunmovchiliklarga qarshi empirik ma'lumotlarni o'z ichiga olgan kitob va hokazo. Forbonius va Prisseriyaning ajoyib tarixi: janob Linkolnshirlik Tomas Lodj tomonidan yozilgan; Normandiya gertsogi Robert II hayotining taniqli va haqiqiy hikoyasi. Uning tug'ilishi uchun shunday nomlangan va unda uning yoshligi, fidoyiligi va yoshidagi ishlari ko'plab g'alati va maftunkor sarguzashtlar bilan aralashib ketgan tarjimai holi ham mavjud bo'lib, u erda manfaatlar va ko'plab zavqlarni olish holatlari ham mavjud".

Falsafiy ilmiy matnlar tilining yana bir o'ziga xos xususiyati hikoyani intimizatsiya qilish usulidir. 1-shaxsdan olingan materialning taqdimoti ham birlikda, ham ko'plikda sodir bo'ladi. 1-shaxs nomidan qilingan rivoyat mualliflar tomonidan nafaqat tadqiqot mavzusiga shaxsiy bahosini bildirish uchun, balki uning xususiyatlarini tavsiflash bilan bog'liq holda ham qo'llaniladi. Biz ilmiy-falsafiy nasrning maxsus uslubiy vositasi sifatida emas, balki muallifning "men"ni erkin ifodalash faktini ana shu holat bilan izohlaymiz. O'rganilayotgan matnlarda muallifning "men"ning erkin idrok etilishini istisnosiz ularning og'zaki argumentatsiyasining barcha qismlarida aniq his qilish mumkin, "I" ("men") shaxs olmoshi esa tasvirlangan fikr va harakatlarning bir turiga aylanadi.

Ta'kidlanganidek, birinchi shaxs birlikdan foydalanish taqdimotning quyidagi qismlariga xosdir:

- a) tajriba tavsifi;
- b) metodikaning tavsifi;
- v) muallifning kuzatishi;

d) turdagi kirish gap bilan ifodalangan hukm

I think "(Men) уйлайманки", I believe "(Men) ишонаманки", I suppose "Mening nazarimda"; I chiefly insist Мен даъват киламанки..."; I ought not be accused "qoralamaslik kerak";

e) hukm, muallif tomonidan "men" fikrini tushuntirish;

f) tadqiqotchilar va oddiygina ushbu ish bilan aloqasi bo'lgan shaxslar tomonidan ushbu sohadagi oldingi ishlarga havolalar.

Keling, ushbu fikrlarning har birini batafsil ko'rib chiqaylik.

A. Tajribaning tavsifi odatda 1-shaxs nomidan ifoda etiladi: I

take not any substances. I ought not to be accused of discarding substance out of the reasonable world. I onely reject the philosophic sense (Which in effect is no sense) of the word substance... These I retain The philosophic nee quid, nee quantum, nee quale, whereof I have no idea, I discard, if a man may be said to discard that which never had any being. (Berkley. Com. Book.20). - Men hech qanday moddani qilmayman. Va moddani rad etish uchun qoralamaslik kerak ... Men bu so'zning falsafiy ma'nosini inkor etaman ... Men buni falsafiy "kimdir emas, balki biror narsa emas, balki ba'zi emas" deb yodda tutaman. ... agar menda g'oya bo'lmasa, men hech qachon mavjud bo'lmagan narsani rad etgan odam kabi rad etaman."

B. Usulning tavsifi. Yuqoridagi gaplar bu yerda ham amal qiladi. Muallifning "men"i juda sezilarli seziladi; tavsifdagi fe'llar va qo'shimchalar qayd etilgan: to attempt "harakat qilib ko'rmoq", to take "olmoq", to proceed "hodisa ro'y bermoq", to open "ochmoq", to begin "boshlamoq", to conceive "etishmoq", to cause "da'vad qilmoq", sometimes "onda-sonda", frequently "tez-tez", several times "bir necha marta".

C. Kuzatish tavsifi (keng ma'noda) bilan bog'liqligi ma'lum fe'llardan foydalanish: to find "topmoq", to notice "замечать", to observe "наблюдать", to see "ko'rmq", to perceive "his qilmoq", to discern "различать", to view "nazorat qilmoq", to describe "tavsiflash", va tez-tez uchraydigan iboralar to take notice of " e'tiborga olish", to have the opportunity of " imkoniyatga ega bo'lish".

Kuzatishlar, shuningdek, asosan aqliy va jismoniy idrok fe'llarining qo'llanilishini aniqladi (observe " kuzatish", perceive "anglamoq", see "ko'rmq", conceive " tasavvur qilish", retain " saqlab qolish", take "olmoq", understand "tushinish", assert " ta'kidlamoq").

D. Hukm. Shuni ta'kidlash kerakki, ilmiy rivoyat turlarining tavsiflangan tasnifi muallifning "men" ta'sirining barcha sohalari haqida umumiy tasavvur beradi va juda shartli. O'rganilgan til materialini muallifning "men"i bilan izohlanganligini ko'rsatdi:

1) Fe'llar to acknowledge " tan olmoq ", to allege " da'vo qilish ", to argue "bahslashmoq", to assert" "ta'kidlamoq", to believe "ishonmoq", to conceive "tasavvur qilish", to confess "tan olmoq", consider " ko'rib chiqish", to dispute "baxslashmoq", to guess " taxmin qilish", to expect " kutish", to judge " hukm qilmoq", to know "bilmoq", to imagine "tasavvur qilmoq", to fancy " xayol qilish", to see "ko'rmq", think "uylamoq", to wonder "ajablanmoq", ya'ni bular "fikir, hukm, taxmin, shubha" semantikasiga ega fe'llardir;

2) iboralar: it seems to me " mening fikrimcha"; I am confident + Inf. " Men ishonchim komil..."; it seems improper + Inf. " noto'g'ri ko'rinadi..."; I am convinced + Inf. " Men aminman..."; I am prove + Inf. " Men isbotlayman...";

3) shart gap (if "agar"; as "kabi"): "I am more for reality than any other philosophers. They make a thousand of

doubts, I know not certainly but we may be deceiv'd. I assert the direct contrary" - "Men boshqa faylasuflarga qaraganda haqiqatga yaqinroqman. Ular yuzlab taxminlar qiladi, men bunga ishonmayman, lekin biz xato qilishimiz mumkin. Men boshqacha deyman". (Berkeley. Com.Book.21). "If men did not woe wods for ideas they would never have thought of abstract ideas" - "Agar odamlarda g'oyalarni ifodalash uchun so'z tushunchalari bo'lmasa, ular hech qachon mavhum g'oyalar haqida tasavvurga ega bo'lmaydilar" (ibid, 25); "Locke seems be misfaken w" he says thought is not essentiol to the mind" - "Lokk fikrlash aql uchun muhim emasligini aytganda, xato qilganga o'xshaydi" (ibid.34); "I don't fully agree w" Locke in w" he says Conserning Sagasity in finding out intermediate ideas in matter capable of demonstration a the use thereof; as if that were the onely means of; improving and enlarging demonstrative knowledge" - "Lokkning oraliq g'oyalarni topishda, ko'rsatish va undan foydalanish mumkin bo'lgan taqdirda, go'yo ular bilimni takomillashtirish va oshirishning yagona vositasi ekanligi haqida gapirganda, men umuman qo'shilmayman. (ibid. 40);

E. 1-shaxs shaklidagi kirish gaplar: I guess " Mening nazarimda", I think " Menimcha", I suppose " menimcha". Bu gaplar odatda idrok fe'llari bilan qo'llaniladi - to believe "ishonmoq", to guess " taxmin qilish", to suppose " faraz qilish", to think "o'ylamoq". Fe'llarning 1-shaxs birlik sonda qo'llanilishi alohida e'tiborga loyiqdir - to mean " anglatmoq" va to say "aytmoq". Masalan: I mean har doim fikr yoki tushunchani keyingi ochishda " shuni nazarda tutyapmanki", " Men ... nazarda tutdim ", "aytmoqchiman" ma'nosida ishlatiladi, I say esa - aytilayotgan narsaning muhimligini ta'kidlash uchun ishlatiladi. Muayyan ma'noda, bu kombinatsiyalarni ko'rib chiqilayotgan davr asarlariga xos bo'lgan ba'zi klicelar deb hisoblash mumkin.: "The vast,

widespread, universal cause of our mistakes is, that we do not consider our own notions. I mean consider them in themselves-fix, settle, and determine them,-we regarding them with relation to each other only" - "Bizning xatolarimizning keng, keng tarqalgan, universal sababi shundaki, biz o'z fikrlarimizni hisobga olmaymiz. Men ularni tuzatish, hal qilish va qaror qabul qilish orqali ko'rib chiqish kerakligini aytmoqchiman; keyin biz ularning munosabatlarini ko'rib chiqamiz " (Berkeley. Com.Book.23); "What I say is demonstration-perfect demonstration" - "Men aytmoqchi bo'lganim - bu namoyish, chiroyli namoyish" (ibid.)

F. Shaklda boshqa muallifga, uning ishiga va boshqalarga havola: I am informed "мне известно"; We have learned "нам известно"; "I am better informed a shall know more by telling me there are 14,000 men, than by shewing me them drawn up" - "Я хорошо осведомлен, что 14000 человек..."- "Men yaxshi bilaman, 14 ming kishi..." (ibid.44); глаголов to hear "услышать", to find "обнаружить", to learn "узнать": "We have learn'd from Mr.Locke that there may be, and that there are,several glib, coherent, methodical discourses, which neverthess amount to just nothing" - "Biz janob Lokkdan bir nechta izchil metodologik nutqlar mavjudligini bilib oldik, ammo ular hech narsaga yaramaydi". (Berkeley, Com.Book.18).

Shunday qilib, ilmiy-falsafiy taqdimotning turli reja va qismlarida muallif "men"ining ko'rinishlarini kuzatish mumkin. Bunga, avval aytib o'tganimizdek, quyidagilarni qo'shishimiz mumkin: matnning muayyan janrga aniq belgilanmasligi, falsafiy nutq uslubini shakllantirish jarayonida ilmiy va badiiy tafakkurning mavjud bo'lmagan tabaqalanishi tufayli ifodalash mumkin. O'rganilayotgan davrda ilmiy nasrning barcha turlari - kompozitsiya nuqtai

nazaridan u yoki bu darajada bir xil; ular faktlar, kuzatishlar, tajribalar va ma'lum nazariy xulosalarni shakllantirishning izchil taqdimoti. Bu davr, shuningdek, taqdim etilgan empirik materialning - zamonaviy ilmiy nutq uslubidan farqli o'laroq - kirish, taqdim etilgan material va xulosaga aniq bo'linishning yo'qligi bilan tavsiflanadi. Biroq, bu davrda allaqachon kirish va xulosani qismini kompozitsion rejada aniq ajratish mumkin. Qizig'i shundaki, lingvistik materialni tahlil qilishda 1-shaxsning (birlik) hikoyani intimizatsiya usuli sifatida qo'llanilishi, ya'ni, bu yerda ham muallifning "men"i juda aniq bilinadi.

Nega biz o'rganish davri vakillari ishining kirish va yakuniy qismlarini an'ana sifatida, nutqning stilistik eksplikatsiyasining o'rnatilgan qismlari sifatida tavsiflaymiz? Keling, o'z nuqtai nazarimizni asoslashga harakat qilaylik. Tahlil shuni ko'rsatadiki, "kirish", "xulosaga" qaraganda kamroq aniq ifodalangan; Kirish qismida, odatda, bo'lajak ish haqida eslatma yoki tadqiqot boshlanishi sanasi va ehtimol oldingi ishlar haqida eslatma mavjud. Shu bilan birga, muallifning "men"i ko'pincha yo bilvosita, yo ochiq namoyon bo'ladi.: "In vindication of the senses effectually to canfute what Des Cartes raith in the last part of the last Med., that the senses offener inform him falsely than truely - but sense of pain tells me not my foot is bruised or broken, but 1, having frequently observed then two ideas, viz. of that peculiar pain and bruised foot go together, do erroneonsly take them to be inseparable by a necessit of nature as if Nature were anythis but the ordinance of the free will of God" (ibid.44). - "Chalkashlikka samarali kirish tuyg'ularining isboti sifatida ... Dekart ishning so'nggi qismida aytganidek ... tuyg'u haqiqatdan ko'ra ko'proq yolg'on guvohlik berishi haqida - lekin og'riq hissi aytmaydi. oyog'im singan yoki shikastlangan, ... lekin men bu ikki fikrni tez-tez kuzatar ekanman, ya'ni o'ziga xos og'riq

va singan oyoq bir-biriga bog'langan ... Men ularni ikkalasini ham zarurat bilan bog'liq deb bilaman, chunki tabiat hech narsa emas. Lekin bu Rabbiyning iroda erkinligining farmonidir”.

Shunday qilib, ilmiy uslubdagi asarning kompozitsion qismi sifatida kirish (introduction) deyarli me'yor sifatida shakllanganligini aytish mumkin. Xulosa (conclusion)ga kelsak, biz yana bir bor ta'kidlaymizki, bu qism o'rganish davrining boshidayoq aniqroq namoyon bo'lgan. Darvoqe, **conclusion** [a.F.ad.L.conclusionem] – “xulosa” so'zi ingliz tiliga o'rta ingliz davrida vositachi – fransuz tili orqali kirib kelgan va birinchi marta 1382 yilda SOD (Katta Oksford lug'ati)da " the end" - yakun, "close" - natija, "finish" - natija" ma'nosida qayd etilgan. Ayrimlar, ilmiy xabarning (conclusion) yakuniy qismi ilmiy uslubning o'ziga xos xususiyati sifatida o'rganilayotgan davr (ya'ni XVII asr – K.Sh.) boshidayoq aniqroq namoyon bo'ladi, bu so'z birinchi bo'lib, ilmiy matn usuli sifatida faqat 1683 yilda namoyon bo'lgan deb xato fikr yuritadilar, ya'ni. deyarli biz ko'rib chiqayotgan davr oxirida bo'lgan deb, vaholanki conclude fe'li esa birinchi marta 1665 yilda lug'atlarda paydo bo'lgan.

Aniqlik kiritamizki, **conclusion** birinchi marta 1382 yilda (N.E.D.) aynan “xulosa, xulosa” ma'nosida qayd etilgan. Gap shundaki, “xulosa, yakun” tushunchasining leksik shakllanishi XIV asrdan boshlab lotin tili manbalaridan kelib chiqqan va aslida mantiqiy tushunishda va XVI asrda inference so'zi orqali mantiqan rasmiylashtirilgan [29, c.17-19 ; 50-58], **to conclude** fe'li - o'rta ingliz tili davrida " to finish -" yakunlash ", to come to a conclusion - " bir xulosaga kelish " ma'nosida, va XVI asrda bu sibora Shekspir tomonidan keng qo'llanilgan. Bizning dalilimizni qo'llab-quvvatlash uchun biz 13-asrda sxolastik mantiq o'zining kontseptual apparati bilan nihoyat shakllanganligini aytish mumkin, bu yangi ilmni topishga

emas, bilimlarni rivojlantirishga emas, balki allaqachon mavjud materialni asoslashga qaratilgan edi. Sillogizm formal va deduktiv mantiqning asosiy vositasi bo'lib xizmat qilgan. 14-asr boshlariga kelib tabiatshunoslik muammolari bilan shug'ullanuvchi faylasuflar soni ortib bordi, bu nominalizmning gullab-yashnashi bilan bog'liq edi (Uilyam Okxem, Duns Skott): matematika masalalarida empirik va sensatsion tendentsiyaning xususiyatlari paydo bo'ldi. va tabiatshunoslik.

XVI asrda "xulosa", "yakuniy xulosa" tushunchalarining lug'at o'zagi lotin tilidan kelib chiqqan ikkita yangi so'z bilan to'ldirilad -. **illation** (1553) va **inference** (1594). 16-asrdagi Conclusion so'zi yakuniy tekshirilgan va shuning uchun aniq bo'lgan jarayonning natijasi sifatida "xulosa" degan ma'noni anglatadi yoki aniq bir narsadan "xulosa" chiqariladi, ya'ni masalan, yakunlash manbasining ko'rsatkichi mavjudligi sifatida: "... there must it need long ere any good conclusion go worfard" - "...muayyan natijani ilgari surish uchun xato bo'lishi kerak" (Th.More Rich.III.12); "... the mind rest and refresh itself on its journey to more certain conclusion" - "... muayyan xulosaga harakat bor ekan, ong dam oladi (yangilanadi)" (F. Bacon N.O.253).

O'rta ingliz tili davrida conclusion so'zi asosan mantiq sohasidagi atamadir, masalan, Tyndallda: "The Sover conclusions of science" - "fan xulosalari" (Tyndall), **to conclude** fe'li esa, masalan, NED bo'yicha o'rta asr mualliflarining asarlarida qayd etilgan: "Therefore wee conclude, that a man is justified by faith" - "Shunday qilib, biz inson o'z imoni bilan oqlanadi degan xulosaga keldik" (Rom.iii.28). Demak, umuman olganda, barcha "xulosa"ni ikki turga bo'lish mumkin:

a) **conclude** fe'lning o'zi mavjud

b) bu fe'lning ma'nosi faqat nazarda tutilgan, ammo semantik xulossi esa belgilangan.

Bu erda o'ziga xos xususiyat shundaki, muallifning "men"ni har doim (yoki deyarli har doim) 1-shaxsning grammatik shaklida mavjud, masalan.: "Now I propose something that answer theseveral appearances, and introduce nothing strange in philosophy, after a great many close thoughts. I can come to no other conclusion than the whole globe is one great magnet havind 4 magnetical poles of points of attraction." - "Endi men bir nechta ko'rinishlarga javob beradigan va shu bilan birga, shuncha o'ylardan so'ng falsafaga g'alati narsalarni kiritmaydigan narsani taklif qilaman.Yer to'rtta tortishish qutbiga ega ulkan magnit degandan boshqa xulosaga kela olmayman. "(Filos. Trans., II jild, 628-bet); "Certayn... conclusions towchyng women" - "Ayollar haqida ma'lum ... xulosalar" (Caxton).

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, tahlil ko'rsatganidek, tavsif, xulosa, xulosa va hokazolar bilan bog'liq barcha asosiy jihatlarda muallifning "men"i mavjud bo'lib, ma'lum lingvistik vositalar bilan ifodalanadi.

O'rganish jarayonida mutafakkirning ilmiy asarlar yaratishdagi asosiy kompozitsion va nutqiy shakli keng ma'noda "fikrlash/tafakkur"dir, degan xulosaga keldik. Falsafiy asar mazmunini ifodalash uchun ushbu nutq shaklidan foydalanish fikrlash jarayonining tabiati bilan belgilanadi, bu erda hukm asosiy rol o'ynaydi. O'ylash yoki fikr yuritish - hukm qilishdir. Hukm insonning ob'ektiv voqelikni uning xususiyatlari, aloqalari, munosabatlaridagi bilish darajasini o'ziga xos shaklda aks ettiradi. Fikrlash shakli sifatida "mulohaza yuritish" muayyan fikrlash mavzusiga taalluqli bir qator hukmlar realligidir "[2, p.147]. Nutqning "hukm" shakli qanday qilib tematik jihatdan tashkil etilgan yaxlitliklarni

tashkil etuvchi jumalarning mantiqiy ketma-ketligida ifodalanadi.

O'sha davr falsafiy xarakterdagi asarlarning asosiy yo'nalishini yo tushuntirish, yo asoslash, yo isbot yoki rad etish tashkil etadi. Ko'pincha bu ularning kombinatsiyasidan iborat. O'sha davrning butun falsafiy asarlarini batafsil tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, mualliflar "mulohaza yuritish" nutq shaklini uning ikkita ko'rinishida maqsadli ravishda qo'llagan degan xulosaga keldik, ya'ni tushuntirish va dalil yoki binar zanjir "isbot-tushuntirish", "haqiqiylik/asoslash/tushuntirish"; Bu erda mantiqiy bog'lanishlar nisbati geometrik uchburchakka o'xshaydi, bu erda "fikrlash"ning har bir shakli alohida olingan xolda boshqa olingan fikrning yoki ularning ikkalasini natijasidir. Shunga ko'ra, falsafiy asarlarning turlari aniqlandi, ular asosan quyidagi tarkibiy qismlarni qat'iy ketma-ketlikda o'z ichiga oladi::

1. tezissimon umumiy fikr yuritish (ya'ni kirish - introduction);
2. ifodalangan fikrlarning mantiqiy ketma-ketligi (ratiocination);
3. semantik yaxlitlik (ens, essence);
4. sabab (cause);
5. xulosa, yakunlov (conclusion).

Keling, ko'rib chiqilayotgan ilmiy muammo bo'yicha o'z nuqtai nazarini qurish jihatidan faylasufning fikrlash pog'onasini "deshifrovka" qilaylik. Matn, odatdagidek, tezissimon birinchi jumlada mujassamlashtirilgan umumiy taxminlar bilan boshlanadi, masalan: "No general ideas. The contrary a cause of mistake or confusion in mathematiques, ... This to be intimated in ye Introduction" - "Umumiy g'oyalar yo'q, aksincha, xato yoki matematik sharmandalik ..." (Berkeley. Comm. Book.3). emy"). O'z fikrlari jarayonining

mantiqiy ketma-ketligida faylasuf "ishontiruvchi"ga o'xshaydi, u hukmni ifodalashda oqilonalikka intiladi, bu erda u uchun haqiqat de facto, buning isboti gapdagi qo'shimchalar tomonidan ko'rsatilgan (hardly-zo'rg'a", "surely- albatta", certainly-"shubhasiz"). Kirish ("believe- ishonaman", " as far as I know - men bilganimdek", " to my knowledge -mening fikrimcha") – bular tezissimon taklifining kategorik xususiyatini qo'llab-quvvatlaydi. Tushuntirish jarayonida muallif matnni fikr yuritishning mantiqiy ketma-ketligini buzmaydigan va shu bilan birga material kompozitsiyasining dialog tarzini buzilmaydigan holatda tuzadi. Matnning semantik yaxlitligi asosiy tushunchaning mavjudligida namoyon bo'ladi, uning atrofida butun fikrlash jarayoni rivojlanadi. Sinonimlardan foydalanish muallifning taqdimotning monotonligidan qochish istagidan dalolat beradi. Mantiqiy ketma-ketlik, masalan, tizimli aloqa orqali ta'minlanadi: "I have not translated them orderly out of anye one author, but runnunge as I sayde thorowe many, and vsyng myne owne iudgement haue broughte them into this body as you se, and set them in so playne an order, that redelye maye be founde the figure, and the vse wherevnto it serueth bicause longe ago, I was well aquannted wyth them, when I red them to other in y batin" -“Men ularni har bir muallifdan aniq tarjima qilganim yo‘q, lekin ularni turli mualliflardan o‘rganib, o‘z mulohazalarimdan foydalanib, siz o‘zingiz guvoh bo‘lgan narsaga keldim va ularni shunday tartibladimki, siz kerakli raqam o‘zingizga osonlikcha tanlab olishingiz mumkin...." (R.Sherry. Treat, of Schem. and Trop.150.). Boshqa misol: "The reverse of the Principle I take to have been the chief source of all that scepticism and folly, all those contradictions and inextricable puzzling absurdities, that have all ages been a reproach to human reason, as well as of that idolatry, whether of images or of gold, that blinds the greatest part of the world,

all that shameful immorality that turns us into beasts" - "Men barcha shubha va xatoliklarning, barcha qarama-qarshilik va bema'niliklarning asosiy manbai sifatida foydalangan o'zarolik tamoyili... inson ongi bilan bog'liq barcha davrlarga xos bo'lgan, qolaversa, bu sig'inish ko'r-ko'rona oltinga o'xshaydi. insoniyatning ko'pchiligi, bu uyatsiz axloqsizlik ... " (Berkeley Com.Book.8).

Har qanday falsafiy asarni tashkil etuvchi barcha jummalarning ustun xususiyati leksik birliklar orqali izohlanadigan bog'lanish bo'lib, uning yordamida muallif tushuntirish uchun tushuncha tarkibining boshqa tushunchalari bilan o'zaro bog'liqligini ko'rsatishga intiladi. Nihoyat, fikrlash jarayoni fikrlashning dinamik xususiyatiga ega bo'lgan xulosa bilan tugaydi.

Nutq shakllari (ularning birikmalari) falsafiy nutq asaridagi til tizimlari qanday vositalar bilan turli xil mazmun turlariga yoritilganligini va ular muallif matni shaklini qanday maqsadli ravishda - semantik va sintaktik jihatdan murakkablashtirishini aniq ko'rsatadi:

1) qo'shimcha ma'lumot beruvchi tasodifiy mulohazalar, ilgari aytilganlarga baho, sharh xarakteridagi mulohazalar (**I think** - "menincha", **I feel** - "his qilaman", **I believe** - "ishonaman", "**I am afraid** - "qo'rqamanki", **as far as I know** - "men bilishimcha", **to my knowledge** - "men bilganimdek", **it seems to me** - "menga shunday tuyuladi"), ularning kombinatsiyasi muallifning mavzuga bo'lgan sub'ektiv munosabatini aks ettiradi. Qo'shimchalar faraziylikni, shubhalilikni ta'kidlaydi.

2) ravish **hardly** - "ehtimoldan uzoqroq" qo'shimchasining shubha sifatida, "surely - albatta", "really - haqiqatdan ham", "certainly - shubhasiz" kabilarning qo'llanishi e'tirozni kuchaytirish maqsadida;

3) "no" - "yo'q" va "yes" - "ha" larni ishlatilishi e'tiroz sifatida qo'llashi va hokazo.

Falsafa tili sohasida knowledge "bilim", sense "his", idea "g'oya", judgement "hukm", reason "sabab" kabi lug'aviy birliklarning tez-tez qo'llanilishi, buning foydasiga gapiradi, ya'ni nutq faoliyati dinamikasida muallif fikrlarini tashkil etishning dialogik usuli sifatida. Bizningcha, "mulohaza" kompozitsion-nutq shakli deduktiv-mantiqiy shaklda Uyg'onish davrdagi fikrlash jarayonining dinamik xususiyatini aks ettiradi. Mulohaza - dialogga (eng yaxshi holatda o'z-o'zi bilan) qaratilgan ichki, fikrda tug'ilgan savollar matnda so'roq gaplar, bog'lovchili ergash gaplar, so'roq olmoshlari (why "nega", if "agar") shaklida izohlanadi. Uyg'onish davri falsafiy adabiyotining dialogik shakliga, shaxsning fikrlarini shakllantirish vositasi sifatida tadqiqotchilar allaqachon e'tibor berishgan. [4, c.122-151; 13; 5; 12; 24; 36; 37; 39].

Bunday holatlarda savol, aytaylik, etishmayotgan ma'lumotni so'rashdan ko'ra, muallifning o'z pozitsiyasini shakllantirishga xizmat qiladi. Ko'pincha uchraydigan "but" qarama-qarshi qo'shma gapning ikki qismini taqqoslaydigan yoki qarama-qarshi qo'yadigan e'tiroz elementini kirituvchidir van ikkita so'zlovchining gaplarini bitta semantik kompleksga birlashtiradi. Savol esa taqdimotning ichki nomuvofiqligini aniqlashga yordam beradi, biroq bu muallif nutqining mantiqiy asosliligi ortida har doim ham ko'rinmaydi. Shunday qilib, bunday savol aniq belgilangan stilistik funktsiyaga ega va uni ilmiy nutqning birinchi stilistik vositalaridan biri deb hisoblash mumkin.

Ko'pincha savol why (nima uchun) bilan boshlanadi va aslida javobni talab qilmaydi.

Savolning yana bir turi - to'liq bo'lmagan jumlar shaklida amalga oshiriladigan, oldingi ishora, bayonotdan

tiklanishi mumkin bo'lgan so'roqdir: "if there is be not two Kinds of visible extension - one perciev'd by a confus'd view, the ofher by a distinct successive direction of the optigue axis to each point?" - "Agar bu erda ikki xil sezilarli kengaytmalar mavjud bo'lsa - biri noto'g'ri ko'rish tufayli, ikkinchisi - optik asbob yordamida aniq aniqlash natijasida ..." (Berkeley Com.Book).

Shunday qilib, ingliz falsafasining asosiy tushunchalar tizimining shakllanishi va nutqiy ifodasi lug'atda namoyon bo'ladigan uning kontseptual apparatini yanada to'ldirish quyidagilar bilan tavsiflanadi: ingliz falsafasining kontseptual va tushuncha apparati 15-16-asrlarda ikki asosiy omil ta'sirida shakllangan va rivojlangan:

a) o'sha davrda ingliz jamiyatida sodir bo'lgan voqealar bilan va

b) Uyg'onish va Yangi davrning buyuk ingliz mutafakkirlari ijodida.

Ingliz falsafiy lug'ati tarkibining mazmunan kengayishi ingliz millatining shakllanishi va rivojlanishi davrida jamiyat hayotida sifat jihatidan yangi hodisalarning paydo bo'lishini aks ettirdi.

Falsafiy tushunchalar rivojlanishidagi bu davrning xarakterli xususiyati – tilda allaqachon ma'lum bo'lgan tushunchalarni ifodalash uchun yangi so'zlarning paydo bo'lishidir. Bu ko'p jihatdan frantsuz tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning ko'pligi bilan bog'liq, ammo bu yerda yana bir sabab bor - yangi ingliz tili davrining dastlabki davrida ingliz lug'atining rivojlanmaganligi, bu esa ba'zi tushunchalarni ifodalashning xilma-xilligi va beqarorligiga olib keldi. Ingliz milliy tilining bu xususiyati Yug'onish davri falsafiy lug'atiga ham xosdir.

Ingliz tilining leksik tarkibi – o'sha davrda - ilmiy kontseptual va mantiqiy tizimlarni ifodalash vositasiga

aylanishi uchun kengayishni talab qildi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, ma'lum darajada yangi so'zlarni o'zlashtirish va talqin qilish usuli, asosan, hodisaning mohiyatini tushuntirish yoki kontseptsiyaning mantiqiy ta'rifi yoki talqin qilish orqali mualliflarning maqsadlari bilan bog'liq edi; tilda allaqachon ma'lum bo'lgan va mavjud bo'lgan boshqa ikkita so'zning ma'nosini birlashtirib, so'zning semantikasi aniqlash. Tushuntirish kontseptsiya parametrlarini konkretlashtirishga, uning chegaralarini belgilashga qaratilgan edi.

Zamonaviy ilmiy uslubdan farqli o'laroq, irrelevantlik kabi xususiyat o'rganilayotgan davrda keng namoyon bo'ladi, ya'ni ilmiy taqdimot rejasiga taqdim etilayotgan mavzuga bevosita aloqador bo'lmagan ba'zi uzun tafsilotlarni muallif tomonidan qo'shish usuli. Matnda muallifning mavjudligi tuyg'usi – o'sha davrda taqdim etishning ilmiy shakliga xosdir. Falsafiy matnning yana bir xususiyati – bu hikoyani intimizatsiya qilish usulidir.

Aytish mumkinki, muqaddima (introduction) ilmiy butun asarning kompozitsion qismi sifatida deyarli norma (me'yor) sifatida tuzilgan edi. Xulosa (conclusion) esa o'sha davrining ilk paytlarida aniqroq shakllanadi.

Matndagi ta'rif, xulosalar, kuzatishlar bilan bog'liq barcha jihatlarida muallif "men"i mavjud bo'lib, ma'lum grammatik vositalar bilan ifodalanadi.

Natijada, falsafiy tartib matnini tashkil etishda quyidagi qonuniyatlarni aniqlash mumkin bo'ldi:

1) turli mualliflar tomonidan ularning kasbiy moyilligi va kasbiga ko'ra yaratilgan ilmiy bilimlarning turli tomonlarini ochib beruvchi matnlar;

2) muallifning ilmiy asarlarini yaratishda asosiy kompozitsion-nutq shakli so'zning keng ma'nosida "fikrlash / mulohaza yuritish"dir: uning falsafiy asar mazmunini

ifodalash uchun ishlatilishi fikrlash jarayonining tabiati bilan belgilanadi, ya'ni bu erda hukm yuritish asosiy rol o'ynaydi;

3) Uyg'onish davri falsafiy xarakterdagi asarlarning asosiy yo'nalishi - tushuntirish, yoki asoslash, isbot yoki rad etish - ko'pincha bu ularning birikmasidir;

4) mualliflar "mulohaza yuritish" nutq shaklining navlarini uning ikki ko'rinishida - tushuntirish va isbotlashda maqsadli qo'llaydilar; shunga ko'ra, qat'iy ketma-ketlikda asosan 5 komponentli falsafiy asarlarning turlari ham belgilanadi:

1. hukm yuritishning umumiy tezis simon shakli;
2. ifodalangan fikrlarning mantiqiy ketma-ketligi;
3. semantik yaxlitlik;
4. sabab mavjudligi;
5. xulosa, yakunlov.

Bunday kompozitsion-nutq shakli Uyg'onish davrdagi fikrlash jarayonining dialogik xususiyatini aks ettiradi, bu esa muallifning fikrini eng yaxshi ifodalash imkonini beradi.

O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar

1. Falsafiy asarda muallifning "men"i qanday tushuniladi?
2. Leksika sohasida tarixiy tadqiqotlar nima uchun zarur?
3. Zamonaviy ingliz tilidagi falsafiy nutqning ilmiy uslubiga nima xosdir?
4. irrelevantlik nima?
5. Falsafiy xarakterdagi ilmiy matnlar tilining o'ziga xos xususiyati nimada?
6. Birinchi shaxs birlik qo'llanishi falsafiy taqdimotning qaysi qismlariga xosdir?
7. Nega tadqiqot davri vakillari asarlarining kirish va yakunlovchi qismlarini an'ana sifatida tavsiflaymiz?
8. Mutafakkir ilmiy asarlar yaratganda uning asosiy kompozitsion-nutq

shaklida nima hisoblanadi?

9. XVI asr falsafiy asarlarining turlarini aniqlang.

10. Falsafiy ish muallifining o'z pozitsiyasini shakllantirish uchun savol qismi qanday rol o'ynaydi?

XULOSA

Demak, shuni aytish mumkinki, nazariy tafakkur soxasida vaqt va makonning sababiyligi haqidagi yangi tushuncha shakllana boshlaganligi va uning asosida tabiat hodisalarini, keyin esa inson faoliyatini tushuntirishning prinsipial yangi sxemalari ishlab chiqilganligi kognitiv faoliyat toifalarining mazmuni ham o'zgartirdi. Har bir madaniyat kontekstida uning turli bosqichlarida qarama-qarshi tendentsiyalarning alohida turini ajratib ko'rsatish mumkin: bir davr madaniyati doirasidagi ko'plab stilistik shakllanishlar. Ingliz empirizmi va ratsionalizmi falsafiy fikr tarixidagi bunday hodisalarning qarama-qarshi shakllarida, Uyg'onish davri madaniyatining intellektual yadrosining rivojlanishi, markazining o'zgarishi, madaniy kontekstlarning o'zgarishi va qiymat yo'nalishlarining o'zgarishi sodir bo'ldi.

Hayotning barcha jabhalarini eng to'liq yoritish o'sha davrning ilmiy va badiiy adabiyotida amalga oshiriladi, bu mualliflarning ushbu eng muhim asarlarini davrning ma'naviy muhitini, dunyoqarash va dunyobilish tabiatini qayta qurish vositasiga aylantiradi, mutafakkirning dunyoni bilish yo'llarini bilish usullariga aylantiradi. Ularning ijodi o'z davrini ko'rsatibgina qolmay, ilmiy tushunchalarni milliy til vositasida ifodalashni tizimlashtirishda ham katta rol o'ynadi.

Falsafiy tahlil va dunyoqarash darajasining ortib borishi falsafiy lug'at tizimidagi terminologik so'zlar sonining bosqichma-bosqich ortib borishida, shuningdek, alohida mutafakkirlar terminologiyasi doirasidagi atamalar ma'nolari o'rtasidagi munosabatlarning rivojlanishida namoyon bo'ladi. Falsafiy matnlarning mazmun tuzilishida atamalarning o'rne o'zgaradi, ularning adekvatligi kuzatiladi.

XIV-XVII asrlar ingliz falsafasining asosiy tushunchalarini o'zgartirishni o'rganish va uning kontseptual apparatiga

umumiy tavsif berib, biz falsafiy tushunchalarni tanlash unchalik o'zboshimchalik bilan emas, balki semantik hajmga, ularni tushunish, talqin qilish va ilgari qo'llash an'analariga mos ravishda amalga oshirilgan degan xulosaga keldik. Bu jarayon ob'ekt yoki hodisaning va uning nomining tabiiy aloqasi haqidagi antik etimologik kontseptsianing shaxsiy tasdig'i bo'lib xizmat qiladi. Tilning lug'at tarkibiga bo'lgan qiziqish, tabiiyki, uning tarkibiy qismlariga qiziqish uyg'otadi. Ulardan biri chet el lug'ati bo'lib, uni o'zlashtirish maqsadga muvofiq va hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan va shuning uchun ular uzoq vaqt davomida o'zlarining ijtimoiy qiymatini saqlab qolgan va o'zlari kirgan tilning tuzilishi bilan osongina birlashgan.

Yangi tushunchalarning, demak, yangi so'zlarning paydo bo'lishi xalqning tarixiy sharoitlari, imkoniyatlari va manfaatlariga bog'liq bo'lgan. Ma'lum bo'lishicha, ijtimoiy o'zgarishlar va inqilobiy bo'ronlar davri bilan bog'liq yorqin inqilobiy g'oyalar ham yangi leksik birliklarning paydo bo'lishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Аристотель. Метафизика. - М.-Л., 1934.
2. Асмус В.Ф. Избр.филос. труды.- М.: Изд-во МГУ. 1971.
3. Ахундов М.Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы.- М: Наука. 1982.
4. Бахтин М.М. Проблемы текста. Опыт философского анализа// Вопросы литературы, 1976. №10. С.122-151;
5. Библер В.С. Мышление как творчество. М., 1975.
6. Богомоллов А.С., Ойзерман Т.И. Основы теории историко-философского процесса. - М.: Наука, 1983.
7. Бэкон Фр. Соч. в 2-х т. Т.2. Новый органон. – М.: Мысль, 1972.
8. Введение в философию. В 2-х ч. – М.: Политиздат, 1989.
9. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. Избр. труды.- М.,1977.
10. Гайденок П.П. Эволюция понятия науки: становление и развитие первых научных программ.- М.: Наука, 1980.
11. Гегель. Энциклопедия философских наук.Т.3. Философия духа. – М., 1977.
12. Голенищев-Кутузов И.Н. Романские литературы.- М.: Наука. 1975.
13. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения.- М., 1980.
14. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Наука, 1984.
15. Из истории политических и правовых учений XVII-XVIII вв. - М.: Наука, 1989.
16. Локк Джон. Соч. в 3-х т. Т.1,- М.: Мысль, 1985.
17. Маслиева О.В. Становление категории причинности. –Л.,1980.

18. Михаленко Ю.П. Ф. Бэкон и его учение.- М.: Наука. 1975.
19. Нарский И. Дж.Локк и его теоретическая система// Дж. Локк. Соч. в 3-х т. Т.1,- М.: Мысль, 1985.
20. Онтология языка как общественного явления.- М.: Наука, 1983.
21. Соловьев Э.В. Философия или псевдофилософия?/ Философское сознание: драматизм обновления. – М.: Наука. 1991.
22. Субботин А.Л. Френсис Бэкон и принципы его философии/ Бэкон Френсис. Соч. в 2-х т. Т.1.- М.: Мысль, 1971.
23. Стрижко В.А. Краткое слово о философии для лидера.- Харьков, 2002.
24. Соколов В.В. Очерки философии эпохи Возрождения. – М., 1962.
25. Платон Соч. Т.1. –М., 1972.
26. Уколова В.И. “Последний римлянин” Боэций.- М.: Наука, 1987.
27. Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993.
28. Шадманов К. Английская духовность и язык. – Дюссельдорф, Германия: LAP Lambert, 2015.
29. Шведов Ю.Т. Вильям Шекспир. Исследование. М.: Изд-во МГУ, 1977.
30. Философское сознание: драматизм обновления.- М.: Наука. 1991.
32. Язык научной литературы.- М.: Наука, 1975.
33. Ярцева В.Н. История английского литературного языка IX-XV вв. – М.: Наука, 1985.
34. Bolton W.F. The English Language Essays and American men of letters, 1490-1839.-Cambr. Univ. Press 1966.
35. Bush D. The Renaissance and English Humanism. – Toronto, 1956.

36. Burton R. Evolution of Selective Neutrality: Further Consideration// Genetics, 1986, vol. 114, N3.
37. Dobson S.J. Early Modern Standard English. – L.,1956.
38. Grant V. The Evolutionary Process. A Critical Review of Evolutionary Theory. Cambr. Univ. Press. – N.-Y., 1985.
39. Howell W.S. Logic and Rheotoric in England 1500-1700. Princeton, 1956.
40. Savory Th. H. The Language of Science: its growth, character and usage. - London, 1977.
41. Tucker S.I. English examined. Two centuries of comment on the mother tongue.- Cambridge, 1961.
42. Shadmanov K. Sovereign Uzbekistan and Issues of Philosophical Terminology // XXI World Congress of Philosophy. Abstracts. - Istanbul, Turkey, 2003.
43. Agoshkova E.B. The essence of the notion 'system' for system thinking.// XXI world Congress of Philosophy. Abstracts.- Istanbul, Turkey, 2003. P. 386.
44. Ashirov A. On the concept of Uzbek Ethnic Mentality.// International Journal of Central Asian Studies. Vol. 8. – Seoul, 2003. – pp. 261-266.
45. Annas J. Ethics in Stoic Philosophy. Vol.52,N1, Anniversary papers: The Southern Association for Ancient Philosophy at 50 920070, 58-87. Accessed Feb.3, 2020. <https://www.jstor.org/stable/4182824/>.
46. Parry R. Ancient Ethical Theory. In: The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Fall 2014 Edition. Accessed Jan.28, 2020. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/ethics-ancient/>.
47. Sharonh L., Sreedhar S. Hjbbes's Moral and Political Philosophy. In: The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Spring 2019 Edition. Accessed March 24, 2020. <https://plato.stanford.edu/archives/spr.2019/entries/hobbes-moral/>.

48. Shadmanov K.B. On the Linguo-Philosophical Nature of Socio-Ethical Vocabulary. In: Skase Journal of Literary and Cultural Studies (SJLCS), Vol.2.-2020, N1.(Slovakia). - Pp.69-74.

49. Shadmanov K., etc. Succession and correlation of ancient Greek, IX-XIII centuries. Central Asian and XIY-XYI centuries European philosophical thought - In: Revista Internacional de filosofia y teoria social cesa-fces-universidad del Zulia. Maracaibo-Venezuela.ISSN 1315-5216 / ISSN-E: 2477-9555; Utopia Y Praxis Latinoamericana. Ano: 23, n° 82 (Julio-Septiembre), 2018, pp. 441-445.

ILOVALAR

Appendix I

YEVROPA FALSAFIY FIKRLASH RIVOJLANISHINING TARIXIY BOSQICHLARI

Har bir davr ko'plab mutafakkirlar, falsafiy maktablar va g'oyalar bilan бой-ки, ularning hammasini qamrab olmoq bu juda murakkab jarayon, qolaversa maqsadga muvofiq ham emas. Shuning uchun, ilovada faqatgina ma'naviy madaniyat tarixiga ulkan hissa qo'shgan ba'zi faylasuflar haqida ma'lumot beriladi-ki, ushbu hissalar bugungi kunda ham juda dolzarbligi tufayli. Ushbu ilovadan foydalanib, har qanday etarli tassavvurga ega inson, insoniyatning va uning eng mashhur vakillarining falsafiy fikrlash tarixi bilan bog'liq eng dolzarb savollarni har doim izohlay oladi. Insoniyatning ma'naviy madaniyatining asosiy davrlari bilan tanishganingizda, doimo eslash kerak. bu davr Sharq va G'arbiy va Markaziy Evropa tarixi bilan uzviy bog'liqdir.

Antik davri

- taxminan ming yillik davrni o'z ichiga olgan, insoniyat falsafiy ong rivojida uning intellektual impuls bosqichida yagona (taxminan VII asr miloddan oldin. - VI-asr miloddan keyin) qadimgi sivilizatsiyalar va barcha asosiy markazlari (qadimgi Xitoy, qadimgi Hindiston, qadimgi Misr, Bobil, qadimiy Gretsiya, Fors, qadimiy musulmon Sharq). Yanada tor ma'noda, qadimiy yunon va Rim qul jamiyat, ularning falsafasi va butun madaniyat xususiyatlarini tasvirlab berish uchun ishlatiladigan tushuncha.

Qadimgi yunon falsafasining tarixiy va unutilmas qiymati shunda-ki, unda inson inson tafakkuri tarixida birinchi marta barcha asosiy falsafiy masalalar va savollarning ravshan mantiqiy shakliga ega bo'lishgan ular tushunilgan va nazariy

jihatdan shakllantirilgan, yani deyarli barcha asosiy falsafiy muammolar va savollar o'zining adekvat og'zaki ifodasini topdi, aniq mantiqiy shaklga ega bo'ldi.

Ma'lumki, qadimgi Gretsiyalik mutafakkirlar nafaqat falsafiy fundamental muammolar doirasini ajratib tashladilar, aniqladilar va shakllantirmadilar, shuningdek, ularni o'ziga xos yondashuvlar, nozik tushuntirishlar, chuqur sharhlar bilan ta'minlab, ularni hal qilishga intildilar. Bu erda asosiy narsa dunyoni falsafiy idrok etishning asosiy kontseptual konstruktsiyalarini yaratish, shuningdek, klassik bo'lib qolgan va insonlarning har bir avlodi, har bir shaxs oldida dastlabki kuch bilan paydo bo'lgan ushbu fundamental muammolar va savollarni qo'yishda. Ushbu davrning eng mashhur faylasuflari va bugungi kunda ham o'zining ahamiyatini yoqotmagan va katta ta'sir ko'rsatuvchi quyidagilar:

Zenon Elea (tax.490-430 miloddan oldin)

Eleyalik Zenon - qadimgi yunon faylasufi, Parmenid shogirdi, Eleya maktabining vakili. U o'zining paradokslari bilan mashhur bo'lib, ular bilan harakat, makon va ko'plik tushunchalarining nomuvofiqligini isbotlashga harakat qilgan. Ushbu paradoksal mulohazalar natijasida yuzaga kelgan ilmiy munozaralar diskret va uzluksiz tabiatdagi o'rni, jismoniy harakatning adekvatligi va uning matematik modeli va boshqalar kabi fundamental tushunchalarni tushunishni sezilarli darajada chuqurlashtirdi.

Suqrot

(Sokrates), Suqrot (mil. av. 470/469 - Afina - 399) — yunon faylasufi. Haykaltarosh Sofriniks va doya Fenaretta oilasida tug'ilib o'sgan. O'z ta'limotini og'zaki bayon qilgan, hech qanday yozma manba qoldirmagan. So- fistlarta qarshi kurashish va yoshlarni tarbiyalashni o'z oldiga maksad qilib qo'ygan. Atrofiga ko'plab iqtidorli talabalarni jamlagan. Bu

talabalarning bir qismi (Alkiviad, Kritiy va b.) Afina demokratiyasiga qarshi kayfiyatda bo'lgan. **Suqrot**ni demokratiyaga nisbatan dushmanlikda asossiz ayblashgan. Buning natijasida **Suqrot** yoshlarni yo'ldan adashtirganlik, fuqarolik me'yorlarini buzganlik hamda «yangi xudolarga sajda qilish»da ayblanib, sudga berilgan va o'lim jazosiga hukm qilingan. Bu hukm turmada Sukrotga zahar ichirish yo'li bilan ijro etilgan. Sukrotning falsafiy ta'limoti to'g'risidagi ma'lumotlarni unga zamondosh va shogird bo'lgan Ksenofont, Platon, keyinroq Aristotel yozib qoldirgan. **Suqrot** faqirona kun kechirib, doimo eski liboslarda, oyoq yalang yurardi. Uning turmush tarzi ham, so'zlari va suhbatlari ham odamlarda katta qiziqish uyg'otardi. Faylasuf ko'p vaqtini odam gavjum maydonlarda, xiyobonlarda o'tkazgan. O'zining suhbatidan bahramand bo'lish niyatida yurgan istalgan kishi bilan savoljavob qilgan. Ushbu muloqotlarning uslubi va xarakteri Platonning suhbat tarzida yozilgan asarlarida o'z ifodasini topgan. Suqrot o'z falsafiy tadqiqotlariga axloqiy masalalarni asos qilib olgan. U olamning kelib chiqishi va tuzilishini o'rganish zaruratini rad etib, bu masalalarni echishga inson tafakkuri qodir emas deb hisoblagan. Suqrot ta'limotiga ko'ra, falsafaning maqsadi o'z-o'zini bilish bo'lib, bu esa chin ezgulikka erishish yo'lidir; ezgulik — bilim yoki donolikdir. Suqrot insonda birinchidan, o'rta miyonalik, mo'tadillik (ya'ni. ehtiroslarni jilovlay bilish)ni, ikkinchidan, dovyuraklik (ya'ni, xavfxatarni eng bilish)ni, uchinchidan, adolat (ya'ni, ilohiy va insoniy qonunqoidalarga rioya eta bilish)ni eng asosiy ezgulik va yaxshilik belgisi deb hisoblagan. Suqrot o'zining chuqur dialektik fikrlashi, ya'ni predmetga oid nomukammal tushunchalardagi ziddiyatlarni ochish orqali o'sha predmetni bilish sari etaklay olish san'ati, induktiv ta'limotdan foydalanish mahorati bilan katta taassurot uyg'otgan. Ta'limning ma'ruza o'qish shaklidan voz

kechib, suhbat va munozaralar orqali haqiqatni izlab topishni asosiy uslubga aylantirdi. U barcha mavjud nuqtai nazarlarning hech biriga qo'shilmay turib, ularni tanqidiy asosda muhokama qilishga intilgan.

Aflotun (тах. 427 - 347 миллоддан аввал).

Qadimgi yunon faylasufi, ob'ektiv idealizm tizimining asoschisi, 30 dan ortiq falsafiy asar muallifi, ontologiya, epistemologiya, axloqiy va hokazo kabi ko'plab muammolar haqida suhbat shaklida yozilgan. U jamiyatning ta'limotiga ("Davlat" va "qonunlar" suhbat) ijtimoiy mehnat taqsimotining roli davlatchilik institutining asosiy xususiyatlarini tasvirlab, hukmdorlar falsafachi yoki faylasuf bo'lib hukmdorlar bo'lmaguncha yaxshi boshqaruvni amalga oshirish mumkin emasligini ta'kidladi.

Arastu

(Aristoteles), (mil. av. 384/383, Stagirit - 322/321,) - Yunonistonning buyuk faylasufi. Mil. av. 367 yilda Afinaga borib, Plato akademiyasida tahsil ko'rdi, 20 yil uning ishlarida ishtirok etdi. Mil. av. 343 yildan e'tiboran Makedoniya podshohi Filipp taklifi bilan shahzoda Aleksandr (Iskandar)ga murabbiylik qildi. Miloddan avval 335 yil Afinaga qaytib, o'zining Likey maktabini tashkil qildi. Aleksandr vafotidan so'ng 323 yilda xudosizlikda ayblanib, Evbeya Xalqidasiga qochishga majbur bo'ldi va umrining oxirigacha shu erda yashadi. Arastu qomusiy bilimlar sohibi, peripatetika maktabi asoschisi, uning ta'limoti ayrim, alohida fanlarni falsafiy nuqtai nazardan yoritib berdi. Fan sohalarini tasniflashda falsafiy tizim yaratish bilan Arastu insoniyat tafakkurini rivojlantirishga juda kuchli ta'sir ko'rsatdi. Arastu ijodi o'z zamonidagi deyarli barcha bilim sohalarini qamrab oldi. O'zining «ilk falsafa»ga oid «Metafizika» asarida Platonning g'oyalar nazariyasini tanqid qildi. Arastu ayrimlik va

umumiylikning o'zaro munosabati masalasini hal etdi. Arastu yaratgan va «analitika» deb nomlagan mazkur fan tafakkurning tushuncha, muhokama, xulosa kabi asosiy shakllaridan, ayniyat, qarama-qarshilik va uchinchi istisno qonunlaridan, fikrni isbotlash yoxud rad etish uslublaridan, bir qancha kategoriyalardan iborat. Mantiq «ilk falsafa» («metafizika») bilan birgalikda fan sohalarining falsafiy tasnif tizimini tashkil etadi. Arastu jahon ilm tarixida ilk bor axloq fani - etikaga asos soldi. Arastuning siyosiy qarashlari «inson - ijtimoiy mahlukdir» degan g'oyaga asoslanadi, ya'ni oila, jamiyat, davlat - inson hayoti va faoliyatining asosiy sohalaridir, bularsiz u yashay olmaydi. Arastu oilaviy va ijtimoiy tarbiyani davlat tuzumini mustahkamlash vositasi, deb biladi, binobarin maktab faqat davlatniki bo'lishi, unda barcha fuqarolar (qullardan tashqari) avvalo davlat tuzuk-tartibotidan saboq beruvchi ilmlarni egallashi shart Arastudan juda boy falsafiy meros qolgan. Ular orasida eng mashhurlari: «Politika», «G'oyalar haqida», «Farovonlik haqida», «Birinchi analitika», «Ikkinchi analitika», «Kategoriyalar», «Fizika», «Metafizika», «Jon haqida», «Nikomax axloqi», «Evdem axloqi», «Axloqi kabir», «Siyosat», «Ekonomika», «Etika», «Poetika», «Ritorika» va boshkalar. Arastu barcha zamonlar olimlari tomonidan Birinchi ustoz deb bilingan buyuk alloma.

O'RTA ASRLAR

"O'rta asrlar" tushunchasi odatda Rimning qulashi davridan Uyg'onish davri (V-XV asrlar)gacha bo'lgan Evropa va Yaqin Sharq taraqqiyotidagi eng uzoq davr deb ataladi. Din va xristian cherkovi so'nggi antik davr madaniyati bilan Yevropa feodal dunyosi madaniyati o'rtasidagi bog'lovchi bo'lgan. Bu davrda G'arb va Sharq monarxleri o'z kuchlarini qandaydir ma'naviy-mafkuraviy qo'llab-quvvatlashda mustahkamlashlari zarur edi. Din va cherkov dunyoviy hokimiyatga shunday

yordam berdi. O'rta asrlar o'z tarixini 476 yilda G'arbiy Rim imperiyasining qulashi bilan boshlanadi. Davrning eng mashhur nomlar: Avgustin (354-430), Pyer Abelard (1079-1142), Albert Buyuk (1207-1280), Tomas Akvinskiy, Kuzalik Nicholas (1401 -1464) .

Foma Akvinskiy

(Foma Akvinat; 1225 yoki 1226, Akuino yaqinidagi Rokkasekka qal'asi — 1274.7.3, Janubiy Italiya, Fossanuova monastiri) — o'rta asr faylasufi va sxolast teolog, tomizm asoschisi. 1244 yildan dominikan ordeni monaxi. 1257 yili doktorlik darajasini olgan. **Foma Akvinskiyning** ob'ektiv idealistik falsafiy tizimi din va aql uygunligi tamoyiliga asoslangan bo'lib, Aristotel ta'limotini ilohiy jihatdan talqin qilish natijasida vujudga kelgan. **Foma Akvinskiy** tabiiy borliqning va inson aqlidrokining nisbiy mustaqilligini e'tirof qilib (tabiiy huquq konsepsiyasi va b.), tabiat xudoning marhamatida, akliidrok e'tiqodda, falsafiy bilish va tabiiy ilohiyot esa g'ayritabiiy vahiyda yakunlanadi, deb hisoblagan. 1323 yili **Foma Akvinskiy** avliyolar katoriga qo'shilgan, 1879 i. esa uning ta'limoti katolitsizmnint birdan bir chin falsafasi deb e'lon qilingan.

UYG'ONISH DAVRI

Bu G'arbiy va Markaziy Evropa madaniyati rivojlanishining ajoyib davri bo'lib, asosan 14-16-asrlarni qamrab oladi. Bu odatda Italiyadagi ruhiy taraqqiyot bilan bog'liq davr. Bu vaqt o'rta asrlardan Yangi davrga o'tish davri sifatida tavsiflanadi. Uning asosiy xususiyati cherkov va ilohiyotning ko'p asrlik cheksiz hukmronligidan xalos bo'lish uchun universal turtki edi. Aslini olganda, bu insoniyat tarixidagi eng katta progressiv qo'zg'olon, titanlarga muhtoj bo'lgan va fikrlash, ishtiyoq va xarakter, ko'p qirrali va o'rganishda titanlar

tug'ilgan davr edi.

Olimlar, shoir va arxitektorlar, haykaltaroshlar o'z ijodlarida cherkov ruxoynilari asarlariga emas, fanga, qadimgi halqlar, ayniqsa yunonlarnig haqqoniy va hayotbaxsh san'atiga tayanishgan. Shuning uchun ham Yevropa tarixida 14-16 asrlar Uyg'onish davri deb nom oldi. Taniqli olimlar, rassomlar, haykaltaroshlar, shoirlar, siyosatchilar, jamoat arboblari - Nikolay Kopernik, Piko della Mirandola, Leonardo da Vinchi, Nikollo Makiavelli, Albrex Dyurer, Martin Lyuter, Tomas Mor, Frensis Bekon, Shekspir va boshqalar bu davrning yangi ruhini ifodalavchi insonlar edi.

Eng ravshan tarzda yangi tendentsiyalar insonparvarlik pozitsiyasida, shuningdek, dunyoni fan va aqlga asoslangan tabiiy idrok etishda namoyon bo'ldi. Bu madaniy davrning o'ziga xosligi shundaki, Uyg'onish davri titanlari birinchi marta yangi, insonparvarlik g'oyalarini ilgari surdilar. Ular juda nozik va shu bilan birga, qat'iyat bilan xristianlikning yangi tushunchasini tasdiqladilar, unda asosan erkin, qadr-qimmatga to'la va insonning ijodiy faol shaxsiyati mavjud bo'ldi. Majburlash va qatag'on, boshqacha fikrlovchilarga nisbatan jismoniy va ma'naviy qatag'on qilish, insonning ahamiyatsizligi va gunohkorligini tan olgan avvalgi bir ma'noli tushuncha ular tomonidan bekor qilindi. Uyg'onish davri ijodkorlari o'zlarining sa'y-harakatlari bilan qayta tiklangan antik falsafaning bitmas-tuganmas qudratida bunday bayonot uchun kuch va g'ayrat tortdilar. Ulardan ba'zilari cherkovni ham, ilohiyotni ham qat'iy rad etdilar, ammo ular ham, xristianlik doirasida qolganlar ham o'zlarining zamonaviy madaniyatiga tubdan yangi maqom va yangi mazmun berdilar. Ular butun umri davomida ilm-fan, rangtasvir, haykaltaroshlik, she'riyat va boshqa sohalardagi qizg'in izlanishlar, butun ijodi bilan yangi hayot falsafasini yaratdilar va jonkuyarlik bilan himoya qildilar. yangi hayot

falsafasining markazida inson ongining qudrati va quvvati, inson ruhining yengilmasligi, tanasining go'zalligi, insonning yuksak fikrlari va ijodiy dadilligi mujassam edi.

Uyg'onish davrining eng ko'zga ko'ringan vakillari bilimga bo'lgan shiddatli ishtiyoqi, turli sohalarda tinimsiz bunyodkorlik faoliyati, idealga intilishi bilan hayratda qoldiradilar. Ularning barchasi Aql Respublikasining teng huquqli a'zolari bo'lishni astoydil va chin dildan xohladilar. Ular insonni o'rta asrlar tomonidan ushlab turilgan xo'rlik holatidan olib chiqishga muvaffaq bo'ldilar, uni Olamning markaziga, hayotning ustasiga, barcha qadriyatlarning yaratuvchisiga aylantira oldilar. Uyg'onish davri daholari ijodining barcha ma'naviy o'zagini Insonga madhiya tashkil etadi. Ajoyib sa'y-harakatlar bilan ular madaniyatning beqiyos durdonalarini yaratdilar. Ular o'z davri uchun ijodkorlik va fikr chuqurligining eng yuqori cho'qqisiga erishdilar. Ular yangi avlodlarga o'zlarining bukilmas ruhining kuchini, o'lik, eskirgan, odamni cheklaydigan va kamsituvchi barcha narsalarga qarshi kurashdagi qahramonlikni o'tkazdilar.

Uyg'onish davri ijodkorlarining hayoti va faoliyatining o'sha va undan keyingi barcha davrlar uchun ahamiyati beqiyosdir. Ulardan birini nomlamay turib, ikkinchisini ajratib ko'rsatish qiyin.

Piko della Mirandola (1463-1494)

Davr ruhi o'z dramasi bilan uyg'unlashib, italyan mutafakkiri Piko della Mirandola taqdirida eng yaxshi aks etishi mumkin. O'ta og'ir, ziddiyatli, ijtimoiy va siyosiy jihatdan og'irlashgan sharoitlarda, o'rta asr ilohiyotining insonning gunohkorligi va ahamiyatsizligi haqidagi qat'iy dogmalari bilan sovuq nafasi hali ham kuchli bo'lganida, Mirandola 24 yoshida barchani chaqirishga fuqarolik jasoratiga ega edi. uning muxoliflarini umumevropa nizosiga

qarshi olib, ularga o'zining "Inson sha'ni va qadr-qimmatini to'g'risida" tezislarini taklif qildi. Mirandola tomonidan taklif etilgan 900 ta tezislar koinotdagi insonning mohiyati, o'rni va roli haqidagi yangi gumanistik tushunchani tasdiqladi. Mirandolaning ishi, uning hayoti uning bahosi bo'lib, u Evropa madaniyatida tubdan yangi ma'naviy qadriyatlar tizimini ta'kidlaganidek, mohiyatan muhim voqeaga aylandi. "Yashirin hikmat"ning so'zlovchilari va vakillari ko'p asrlar davomida bo'lgani kabi ruhoniylar va diniy targ'ibotchilar, zohid ulamolar, ulamolar emas, balki ko'p qirrali bilimdon va tanqidiy fikrlaydigan ijodkor shaxslar edi. Binobarin, bu hayotning yangi falsafasi va insonning yangi falsafasi edi.

YANGI VA ENG YANGI DAVR

- Yevropa tarixida bu 17-asrdan to hozirgi kungacha bo'lgan davrni qamrab olgan ulkan davr. Tabiiyki, u falsafa bilan bevosita va bilvosita bog'liq bo'lgan yorqin va chuqur aqllarning butun burjlari bilan ifodalanadi. Keling, faqat eng mashhur ismlarni sanab o'tamiz.: Ф. Бэкон (1561-1626), Т. Гоббс (1588- 1679), Р. Декарт (1596-1650), Дж. Локк (1632-1704), Б. Спиноза (1632-1677), Г. Лейбниц (1646-1716), Д. Юм (1711-1776).

Immanuil Kant (1724-1804)

Nemis faylasufi va olimi, nemis klassik idealizmining asoschisi. U ko'plab falsafiy muammolarni o'rganib chiqdi, gnoseologiyani hisobga olgan holda falsafa mavzusini tubdan qayta ko'rib chiqishni taklif qildi. U bilish predmeti muammosiga, shuningdek, bilishning mohiyati, tuzilishi va asoslari, nafs va aql, ilm va din, aql va iymon, aql va axloq munosabatlariga alohida e'tibor bergan. Asosiy asarlari: "Sof aql tanqidi" (1781), "Amaliy aql tanqidi" (1788), "Hukm tanqidi" (1790).

Gegel Georg Vilgelm Fridrix (1770 - 1831)

— yirik nemis faylasufi, nemis mumtoz falsafasining eng mashhur vakili. G. o'z ta'limotini butun G'arb falsafasi rivojining yakuni, deb hisoblagan bo'lsada, aslida, uni YAngi davr Evropa falsafasi taraqqiyotining so'nggi, yuqori bosqichi deyish mumkin. G. falsafiy ta'limotida barcha tabiiy va ijtimoiy hodisa hamda jarayonlarning tubida «olamiy ruh», «olamiy aql», «mutlaq ruh», «mutlaq g'oya», deb atalmish mavhum ruhiy ibtido borligini asoslashga harakat qilgan. Faylasufning e'tirof etishicha, falsafaning mazmuni, uning ehtiyoj va manfaatlari dinning ehtiyoj hamda manfaatlari b-n tamomila mushtarak, umumiydir; dinga xos narsa abadiy haqiqat, xudo va uni anglashdir; falsafa dinni qay darajada kashf qilsa, o'zini shu darajada namoyon etadi va aksincha, u qay darajada o'zini namoyon etsa, dinni shu darajada kashf qiladi; din va falsafa o'zaro mutano- sibdir. G. ning falsafiy ta'limoti davlat va tarixii tushunish sohalariga katta ta'sir kursatdi. U umumiy jahon tarixiga «olamiy ruh» ning o'zini o'zi anglash jarayoni va shu b-n birga «ozod- likni anglashdagi taraqqiyot» sifatida qaraydi. G. falsafasida tabiat va tafakkurning, ayni paytda jamiyat dialektik rivojlanishining poydor tamoyillari — ziddiyat, sifat va mikdor o'zgarishlari, inkorni inkor konunlari ifodalangan. G. ta'limoti tizimining turli sohalarida SHarq, jumladan O'rta Osiyo xalqlari tarixi, falsafasi, diniy, badiiy va umuman ma'naviy dunyosi masa lalari tegishli tarzda talqin topgan. Asosiy asarlari: «Ruh fenomenologiyasi» (1807), «Mantiq fani» (1812—16), «Falsafa fanlari ensiklopediyasi» (1817), «Huquq falsafasi» (1821), «Din falsafasi buyicha leksiyalar»(1832), «Falsafa tarixi buyicha leksiyalar» (1833—36), «Estetika bo'yicha leksiyalar» (1835—38), «Tarix falsafasi buyicha leksiyalar» (1837).

Karl Marks (1818-1883)

Karl Marks - gumanist mutafakkir, faylasuf, tarixchi,

iqtisodchi, faol siyosatchi. Falsafiy tafakkur tarixida birinchi bo'lib jamiyat taraqqiyotining dialektik-materialistik nuqtai nazarini chuqur asoslab bergan ijodkor. U ilmiy tamoyillar va usullarga tayangan holda kapitalistik ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyani, uning iqtisodiyotini, tarkibiy elementlarini, aloqa va munosabatlarini, shuningdek, unga xos chuqur ichki qarama-qarshiliklarni sinchkovlik bilan o'rgandi. Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarning o'zgarishi to'g'risida kashf etgan qonuniyatlariga asoslanib, u kapitalizm muqarrar ravishda yanada ilg'or ijtimoiy tuzilma – sotsializm va kommunistik tarixiy istiqboliga o'z o'rnini bo'shatishi kerak, degan xulosaga keldi. U barcha mamlakatlar ommasini kapitalizmni ag'darish va sotsialistik jamiyat qurish uchun inqilobiy kurash olib borishga chaqirdi, bu sharoitda faqat har bir shaxsning ijodiy, bunyodkorlik salohiyatini maksimal darajada ochib berish mumkin. Marks va uning g'oyalari butun 20-asr davomida jamiyatning ma'naviy madaniyati, shuningdek, uning ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy rivojlanishining markazida bo'lib qoldi.

Bertran Rassel (1872-1970)

Ingliz faylasufi, mantiqshunosi, axloqshunosi, siyosatchisi, matematik mantiq ijodkorlaridan biri. Tabiatshunoslikning falsafiy masalalariga bag'ishlangan qator asarlar, ko'plab mashhur kitoblar va ocherklar yozgan. Rassel dinning muxolifi, fashizm va militarizmga qarshi faol kurashuvchi, davlatlarning tinch-totuv yashashi tarafdori edi. Uzoq umrining oxirigacha u favqulodda faol fuqarolik pozitsiyasini egalladi. U A.Eynshteyn, Frideriko Jolio-Kyuri va boshqa olimlar bilan birgalikda yadro asrida tinchlik, ilmiy hamkorlik va "yangicha tafakkur" uchun qurollanish poygasiga qarshi chiqqan Paguash harakatining tashabbuskori edi.

M.Xaydegger (1889-1976)

20-asrning eng nufuzli faylasuflaridan biri. Nemis

ekzistensializmi va hermenevtik metodining asosiy vakili. U o'rgangan asosiy falsafiy muammo - borliq muammosi. Shuningdek, u tafakkur muammosiga - haqiqatning mohiyatiga, G'arbning ratsionalistik an'alarining inqirozi va insonning o'z faoliyatining ma'naviy mahsulotlaridan tobora uzoqlashib borayotganiga alohida e'tibor berdi. U tabiat va insonni shafqatsizlarcha ekspluatatsiya qilishga, texnologik taraqqiyotni doimiy ravishda tezlashtirishga asoslangan, axloqiy me'yorlar bilan to'g'rilanmagan G'arb sivilizatsiyasining noto'g'ri yo'lidan qaytishga chaqirdi. Asosiy asarlari: "Borliq va zamon", "Metafizikaga kirish", "Haqiqatning mohiyati haqida", "O'zlik qonuni", "Vaqt va borliq", "Fikrlash nimani anglatadi".

Karl Popper (1902-1994)

Ingliz faylasufi, mantiqshunosi va sotsiologi. Tanqidiy ratsionalizm falsafiy kontsepsiyasi mualliflaridan biri. U fan falsafasidagi tadqiqotlari va siyosiy falsafaga oid "Ochiq jamiyat va uning dushmanlari" kitobining muallifi sifatida tanilgan.

Jan-Pol Sartr (1905-1980)

Fransuz faylasufi va yozuvchisi, frantsuz ateistik ekzistensializmining ko'zga ko'ringan vakili. U insonning mavjudligi muammosini, uning ichki dunyosi, ongining mazmuni va evolyutsiyasini o'rganishga alohida e'tibor berdi. U erkinlik, mas'uliyat, tanlov muammosini, "yomon e'tiqod" (ikki yuzlama fikrlash) belgilarini, shaxsning begonalashuvining turli ko'rinishlarini tahlil qildi. U marksistik falsafaning progressivligini, uning Yevropa madaniyatidagi nufuzli rolini va 20-asr siyosiy tarixiga ulkan ta'sirini ta'kidladi. U Marks falsafasini ekzistensialistik antropologiya va psixoanalizning bir qator tezislari bilan to'ldirishni zarur deb hisobladi. Asosiy asarlari: "Mavjudlik va hechlik", "Ekzistensializm - bu gumanizm". Albatta, qisqacha

ilovada har bir davrning ajoyib mutafakkirlarining butun galaktikasini sanab o'tishning iloji yo'q, lekin bunday maqsad qo'yilmagan. Shunga qaramay, falsafiy bilimlarni hayot haqiqatiga faol va qat'iyat bilan yaqinlashtiradigan ko'plab nufuzli zamonaviy faylasuflardan biz G. L. Parsons va A. Zinovyevni qayd etamiz. Ayrim siyosiy yetakchilarning e'tiborini tortayotgan mashhur zamonaviy tahlilchi A. Tofflarni ham aytib o'tishimiz kerak.

Govard L. Parsons (1932)

Zamonaviy Amerika faylasufi, gumanist, taniqli jamoat arbobi. Inson, urush va tinchlik, ekologiya va axloq muammolariga bag'ishlangan ko'plab asarlar muallifi. U marksizm asoschilarining mafkuraviy merosini alohida o'rgandi, 60 dan ortiq monografiyalar yozdi, bu esa marksizmning ko'plab soxtalashtirishlarini bartaraf etishga xizmat qildi. Amerika Marksistik tadqiqotlar instituti va Dialektik materializmni o'rganish jamiyatining asoschilaridan va direktorlaridan biri. G.L. Parsons tomonidan tahlil qilingan asosiy falsafiy muammo - bu zamonaviy dunyo shaxsi, insoniyat tsivilizatsiyasining mavjudligiga real tahdidlar, ma'naviy qadriyatlar to'qnashuvi va uni bartaraf etish yo'llari, zamonaviy global muammolarning murakkabligini tushunish zarurati. bundan kelib chiqadigan shaxsning axloqiy, siyosiy va ekologik tanlovi. G. Parsonsning asosiy g'oyalari uning "Zamonaviy dunyoda odam" to'plamida keltirilgan.

Aleksandr Zinovyev (1922 - 2006)

Zamonaviy rus faylasufi, mantiqshunosi, sotsiologi, publitsist, ko'plab kitoblar, esselar, ilmiy va publitsistik maqolalar, sotsiologik romanlar va qisqa hikoyalar muallifi. U mantiqning falsafiy muammolarini o'rganishda salmoqli muvaffaqiyatlarga erishdi - "Murakkab mantiq" (1970), "Fan mantiqi" (1972), "Mantiqiy fizika" (1972) va boshqalar. U, bir

tomondan, sovet ijtimoiy tizimining ko'p jihatlarini tanqid qiluvchi ("Bo'shliq balandliklar " (1978) va boshqalar) sifatida tanilgan, u bir vaqtning o'zida Rossiya tarixi uchun ulkan bo'lmish, uning fikricha, kommunistik tuzumning almashtirib bo'lmaydigan salohiyatini tan oldi. U Gorbachyovning qayta qurish tahdidlari va halokatli oqibatlarini oldindan ko'ra oldi - ("Katastroyka" (1988), "Gorbachevizm" (1988), "Rossiya tajribasi" (1994)). Boshqa tomondan, Zinovyev G'arb jamiyati, G'arb tomonidan dunyoning turli mamlakatlariga singdirilgan mustamlakachilik demokratiyasining mohiyati, g'arblashtirish siyosatining buzg'unchi oqibatlari haqida jiddiy tadqiqotchidir.

A. Toffler (1936-2016)

Jamiyatni makrodarajada o'rganuvchi, o'tmish, hozirgi va kelajakdagi ijtimoiy tizimga xos bo'lgan eng umumiy, universal o'zgarishlarni ko'rsatadigan eng mashhur va hozir o'qiydigan amerikalik tahlilchilardan biri. Eng mashhur asarlari: "Futuroshok" (1978), "Uchinchi to'lqin" (1980).

FALSAFA ATAMALARINING QISQACHA LUG'ATI

Aksiologiya (yunoncha) - shaxs, ijtimoiy guruh, millat, butun jamiyatning ma'naviy qadriyatlari tabiatini falsafiy o'rganishni bildiradi. Falsafiy bilimlar sohasi ontologiya, gnoseologiya, etika va boshqalar bilan bir qatordagi soha.

Apatiya (yunoncha) - hissiyotlar ong faoliyatiga xalaqit bermaydigan holat, ruhiy muvozanat holati. Stoiklar axloqining asosiy tushunchalaridan biri o'lmas ruhni ehtiroslardan ozod qilish talabidan iborat. Stoiklarning ta'limotiga ko'ra, "ehtiros" - bu ruhning asossiz, g'ayritabiiy harakati. Apatiya holati insonga ma'nosiz va behuda er yuzidagi mavjudotda ruhni keyingi o'lmas hayot uchun saqlab qolishga yordam berishi kerak.

Aporiya (yunoncha) atama - qadimgi yunon faylasuflari tomonidan ko'pincha hal qilish qiyin yoki hatto hal qilib bo'lmaydigan muammoni bildiradi. Arastu aporiyaga mantiqiy ta'rif beradi: bu "qarama-qarshi xulosalarning tengligi (ekvivalentligi)".

Ataraxia (yunoncha) - qadimgi yunon axloqi tushunchasi, insonning inson ruhining tinch, osoyishta, erkin va uyg'un holatini bildiruvchi, yerdagi hayotning barcha quvonchlariga yo'naltirilgan va ulardan zavqlanish. Demokrit, Epikur va boshqalar insonning baxti o'zida deb tushunganlar: ruhiy xotirjamlik va ichki uyg'unlikda, deb hisoblashgan. Ataraxiya holati bunga ishonchli yo'ldir.

Gedonizm (yunoncha) - axloqiy talablarni asoslash printsipi, unga ko'ra yaxshilik zavq keltiradigan narsa sifatida belgilanadi. Kengroq ma'noda, "gedonizm" tushunchasi dunyo haqidagi bunday g'oyalarga nisbatan qo'llaniladi, unga ko'ra insonda tabiatan singdirilgan va uning barcha harakatlarini belgilab beruvchi asosiy harakatlantiruvchi

tamoyil - zavqlanish istagi.

Germenevtika (yunoncha) - matnni izohlash san'ati va nazariyasi. Ellinizm davrida klassik matnlarni (masalan, Gomer) talqin qilish va talqin qilish bilan bog'liq holda paydo bo'ladi. O'rta asrlarda va Uyg'onish davrida u oyatlarni talqin qilishning bir qismi sifatida ishlatilgan. 19-asrdan boshlab "erkin" deb ataladigan germenevtikaning rivojlanishi boshlanadi, mavzu bilan cheklanmagan, matnning ma'no chegaralari ham. 20-asrda germenevtika nafaqat o'tgan davrlar madaniyati ruhini qayta qurishga qodir bo'lgan ruh haqidagi fanlarning o'ziga xos usuli, balki o'ziga xos ontologiya, borliq haqidagi ta'limot sifatida ham ko'rib chiqildi. narsa til, uni tushunish va talqin qilishdir.

Dialektika (yunoncha). Qadimda bu atama: 1) savol-javob orqali bahslasha olish qobiliyatini; 2) tushunchalarni turkumlash, narsalarni turkum va turlarga bo'lish san'ati. Eng asosli va umume'tirof etilgan belgi - bu keyingi davrlarda shakllangan dialektikani tabiat, jamiyat va tafakkur rivojlanishining eng umumiy qonuniyatlari haqidagi ta'limot sifatida, shuningdek, voqelik hodisalarini anglash orqali bilish usuli sifatida tushunishdir. ichki qarama-qarshiliklar asosida ob'ektning o'z-o'zidan harakatlanishi. "Dialektika" tushunchasi shu ma'noda "metafizika" atamasiga mutlaqo ziddir.

Dixotomiya (yunoncha) - bu matnda: mutlaqo boshqa, qarama-qarshi va bir-birini istisno qiluvchi ikkita turdagi bilimlarning keskin bo'linishi va qarama-qarshiligi, ya'ni haqiqiy nazariy va baholovchi, qiymatini hisobga oladigan bilim.

Ideal (yunoncha) - sub'ektning barcha intilishlari va faoliyatining yakuniy maqsadi bo'lgan eng mukammal ob'ekt (jamiyat, shaxs, ob'ekt, harakat va boshqalar) g'oyasi.

Idealizm (yun.) - materializm bilan bir qatorda asosiy

falsafiy yoʻnalishlardan biri; moddiy, tabiiy, jismoniy maʼnaviy, aqliy, aqliy va ikkilamchi tabiatning ustuvorligidan kelib chiqadi. Idealizmning asosiy shakllari obʼektiv va subʼektivdir. Birinchisi, mavjud boʻlgan hamma narsaning asosiy printsipti sifatida shaxssiz universal ruhni (Gʻoya, Soʻz, Aql) oladi. Ikkinchisi esa har qanday voqelikni shaxsga, uning ongi, tafakkuri, irodasi, idrokiga bogʻliq qiladi. Jamiyatni koʻrib chiqishda idealizm ijtimoiy ongning ijtimoiy borliqqa nisbatan ustuvorligini tan olishdan kelib chiqadi, u tarixdagi subʼektiv omillarni mutlaqlashtiradi.

Ierarxiya (yunoncha) - murakkab tizimlardagi tizimli munosabatlarning koʻp darajali turi, tartibliligi, individual darajalar oʻrtasidagi oʻzaro aloqalarni tashkil etish bilan tavsiflanadi. Ierarxiya - bu oʻzaro taʼsir bilan bir vaqtda mavjud boʻlgan tizimli va funksional farqlash.

Immanent (lat.) - u yoki bu narsa, hodisa yoki jarayonga xos xususiyat.

Interpretatsiya (lot.) – izohlash, tushuntirish.

Irratsionalizm (lot.) - ong, tafakkurning cheklangan bilish imkoniyatlarini talab qiladigan va sezgi, eʼtiqod, his-tuygʻu, instinkt va boshqalarni bilishning asosiy turi sifatida tan oladigan falsafiy pozitsiya, taʼlimot.

Kognitiv (lat.) - bilish mumkin; bu erda: aniq, mantiqiy barqaror bilim, gnoseologiya.

Materializm (lot.) — idealizm bilan birga asosiy falsafiy yoʻnalishlardan biri; materiyaning ongdan tashqarida va mustaqil ravishda mavjud boʻlgan ustuvorligi, obʼektivligi, buzilmasligi va buzilmasligini tan oladi va voqelikning asosiy printsipti sifatida ishlaydi. Materializm turli tarixiy davrlarda turli shakllarni oldi, lekin uning idealizmga qarshiligi oʻzgarmagan.

Merigokratiya (lat.) - Gʻarb siyosatshunosligining tushunchasi boʻlib, u shaxsiy fazilatlar va qobiliyatlari

asosida saylangan shaxslardan iborat hukumat tomonidan boshqariladigan jamiyatni anglatadi. Keyinchalik "merigokratiya" tushunchasi jamiyatni boshqarishning yangi tamoyilini bildiradi boshladi, go'yoki byurokratiya va texnokratiyaga barham berishga, shuningdek, butun jamiyatning sinfiy tuzilishini o'zgartirishga imkon beradi.

Metafizika (yunoncha) falsafada doimo mavjud bo'lgan va ko'pincha turli tarixiy davrlarda turli mazmun bilan to'ldirilgan atamadir. Ikkita asosiy ma'no mavjud. Birinchisi: metafizika ostida, qadimgi an'anaga muvofiq, asosiy tamoyillar, borliqning birinchi tamoyillari haqidagi haqiqiy falsafiy bilimlar tushuniladi. Shu ma'noda metafizika atamasi falsafaning sinonimi sifatida ishlatiladi. Ikkinchidan: metafizika, metafizika - dialektik metodga qarama-qarshi bo'lgan, rivojlanishni miqdoriy tushunishdan kelib chiqqan holda, o'z-o'zini rivojlantirishni inkor etuvchi falsafiy usul. Ushbu ikkinchi ma'noda metafizika odatda hayotdan ajralgan ob'ektlarni ularning chuqur aloqalari, munosabatlari, qarama-qarshiliklari, o'zgarishlarini hisobga olmasdan spekuliyativ ko'rib chiqish sifatida tavsiflanadi.

Ob'ektivlashtirish - bu inson faoliyatida har qanday aqliy tuzilmalar, sxemalar, loyihalar, g'oyalarni moddiylashtirish jarayoni.

Paradigma (yunoncha). Ushbu atama ma'lum bir bilim yoki tadqiqot sohasiga xos bo'lgan g'oyalar, nazariy va uslubiy shartlar, shuningdek, tadqiqot muammolarini hal qilish modeli, namunasini bildirish uchun ishlatiladi.

Propedevtika (yunoncha) - har qanday fan bo'yicha tizimli va ixcham shaklda taqdim etilgan tayyorgarlik kirish kursi. U tegishli bilim sohasini batafsilroq o'rganishdan oldin keladi.

Refleksiya (lat.) - ko'plab faylasuflar uchun bu bizning ichki ma'naviy dunyomizda sodir bo'layotgan voqealarni tushunish, qalb, ong, ongning ichki harakatlariga qaratilgan

aqlning nuridir. Bu matnda "aks ettirish" atamasi ko'pincha kengroq ma'noda har qanday chuqur mulohaza, tadqiqotning sinonimi sifatida ishlatiladi.

Sinergetika (yunoncha) - fanlararo tadqiqotlar orqali ochiq tizimlarda o'zini-o'zi tashkil etish va barqaror tuzilmalarni shakllantirishning umumiy qonuniyatlari ochiladigan ilmiy bilim sohasi.

Sinkretizm (yunoncha) - bu matnda - asl birlik, ajralmaslik.

Teologiya (yunoncha) - ilohiyot yoki Xudo haqidagi ta'limot, ma'lum bir din aqidasi tizimli ravishda taqdimoti. So'zning qat'iy ma'nosida ilohiyot haqida faqat uchta din: yahudiylik, nasroniylik va islomning e'tiqodlari bilan bog'liq holda gapirish mumkin.

Spekulyatsiya (Mavhum fikr yuritish) - bu kuzatish yoki eksperiment faktlari bilan bevosita bog'liq bo'lmagan mantiqiy konstruktsiyalarga asoslangan haqiqatni nazariy tushunish usuli.

Universum (lat.) - "bir butun dunyo" yoki "mavjud hamma narsa" degan falsafiy atama. Biroq, "koinot" va "dunyo" so'zlari har doim ham sinonim bo'lavermaydi: "koinot" atamasi ko'proq "barcha olamlar to'plami" ma'nosida qo'llaniladi, bu esa o'z navbatida turli xil talqinlarni beradi.

Ezoterik va **ekzoterik** (yunoncha). "Ezoterik" atamasi faqat tashabbuskorlar uchun mo'ljallangan yoki faqat mutaxassislar uchun tushunarli bo'lgan g'oya, nazariyani anglatadi. Bundan farqli ravishda, "ekzoterik" atamasi "mashhur", "mutaxassis bo'lmaganlar uchun ochiq" ma'nolarida qo'llaniladi.

Elita (fr.). Turli mualliflarning falsafiy kontseptsiyalarida elita deganda rivojlanish yo'nalishini, uning maqsad va tamoyillarini oldindan belgilab beruvchi yetakchi kuchning mutlaq missiyasini o'z zimmasiga olgan jamiyatning kichik

imtiyozli qismi tushuniladi. Odatda “elita” “olomon”, “ommaviy”, qolgan aholiga keskin qarshi turadi.

Ekologiya (yunoncha) - organizmlarning atrof-muhit bilan aloqasi haqidagi fan. 20-asrda inson, biosfera, umuman jamiyat ekologik tadqiqotlar markaziga o‘tdi. Hozirgi vaqtda ijtimoiy ekologiya kabi ilmiy yo‘nalishning shakllanishida faol jarayon davom etmoqda.

Epistemologiya (yunoncha) - bilish nazariyasi, gnoseologiya, bilish nazariyasi.

Esxatologiya (yunoncha) - dunyo va insoniyatning yakuniy taqdiri, oxirat va qiyomat haqidagi diniy ta'limot.

Etatizm (fr.) - zamonaviy g‘arb siyosatshunosligi tushunchasi bo‘lib, davlatning mamlakat iqtisodiy va siyosiy hayotiga faol aralashuvini anglatadi.

MUNDARIJA

Muqaddima	3
"Falsafa tarixi" tushunchasi haqida	4
Birinchi qism. Ingliz tili uyg'onish davri falsafasi klassikasining kontseptual yangiliklari	9
1.1. XV-XVI asrlar Ingliz falsafasi klassiklari asarlarining kontseptual apparati tavsifi.....	9
1.2. Falsafiy tushunchalarning davr va uning asosiy vakillari tomonidan determinitsiyasi	20
Ikkinchi qism. Uyg'onish davri falsafasining yangi leksikoni va uning tuzilishi	42
2.1. Falsafiy tushunchalar tarkibini ishlab chiqish va to'ldirish tendentsiyalari	42
2.2. Ingliz falsafasida mualliflik "men" tushunchasining xususiyatlari.....	56
Xulosa	75
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	77
Ilovalar	81

Qurbon Badriddinovich Shadmanov

**INGLIZ FALSAFASINING ASOSIY TUSHUNCHALARI VA
LEKSIKONINING SHAKLLANISHI: IJTIMOIIY-AXLOQIY
ASPEKTLAR**

O'quv qo'llanma

<i>Muharrir:</i>	<i>A. Qalandarov</i>
<i>Texnik muharrir:</i>	<i>G. Samiyeva</i>
<i>Musahhih:</i>	<i>Sh. Qahhorov</i>
<i>Sahifalovchi:</i>	<i>M. Bafoyeva</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 178. 08.12.2010. Original-maketdan bosishga ruxsat etildi: 17.05.2023. Bichimi 60x84. Kegli 16 shponli. «Times New Roman» garn. Ofset bosma usulida bosildi. Ofset bosma qog'ozi. Bosma tobog'i 6,5. Adadi 100. Buyurtma №243.

“Sadridin Salim Buxoriy” MCHJ
“Durdona” nashriyoti: Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.
Bahosi kelishilgan narxda.

“Sadridin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy. Tel.: 0(365) 221-26-45